

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА
УПА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконав:

Яременко Дмитро Володимирович
студент групи ІСТб-1-21-4.0д

Науковий керівник:

Бонь Олександр Іванович
доцент кафедри історії України,
кандидат історичних наук, доцент

Київ 2025

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА

ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Джерельна база

1.2 Історіографія

РОЗДІЛ 2. АГІТАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ТА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

2.1 Види пропаганди ОУН та УПА серед населення

2.2 Пропаганда проти Червоної Армії та партизан

2.3 Пропагандистські рейди

РОЗДІЛ 3. ВІЗУАЛЬНА ПРОПАГАНДА В ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ТА УПА

3.1 Листівки та бофони

3.2 Періодичні видання

3.3 Матеріали підпільних друкарень

ВИСНОВКИ

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року, сучасна українська історіографія отримала запит від суспільства на висвітлення національно-визвольних рухів в історії України. Зокрема українське суспільство зацікавилася національно визвольною боротьбою Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) не в останню чергу завдяки російській пропагандистській машині яка з 2022 року увійшла в свою найагресивнішу фазу. На тлі зацікавленості історією ОУН та УПА популярності набув також дискурс про інформаційно-пропагандистську діяльність націоналістів. Під час Другої Світової війни всі держави учасниці вели свою пропаганду, оскільки це була війна не лише зброї та технологій, а в першу чергу ідеологій і імперіалістичних амбіцій тоталітарних держав. У найбільшій війні XX століття національні сили отримали можливість вибороти свою незалежність, але разом з військовим повстанням метою було перемогти ворога ідеологічно та підбурити народ на національне повстання. ОУН та з часом УПА розуміли важливість пропаганди та максимально використовували свої ресурси для досягнення максимального впливу не лише на етнічних українців, а й на інші нації, аби заручитися ідеологічною і політичною підтримкою та створити достатньо потужний військовий опір Третьому Райху та Радянському Союзу.

Об'єкт дослідження. У роботі об'єктом дослідження виступає процес ведення інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА під час Другої Світової війни 1939-1945 рр.

Предмет дослідження. Відповідно предметом дослідження є види інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА під час Другої Світової війни 1939-1945 рр.

Мета дослідження. Розвиток та трансформація інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА під час Другої Світової війни 1939-1945 рр.

Завдання дослідження:

- визначити стан історіографічної та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати специфіку та трансформацію пропаганди ОУН та УПА відповідно подій на фронті;
- дослідити вплив усної та друкованої пропаганди на маси;
- охарактеризувати контрпропаганду ОУН та УПА в умовах радянської окупації.

Хронологічні межі дослідження. Хронологія дослідження окреслена початком у 1939 році та кінцем Другої Світової війни у 1945 році.

Територіальні межі. Територіальні межі дослідження охоплюють наступні області України: Львівську, Волинську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Житомирську, Київську, Полтавську, Харківську, Сумську, Донецьку, Одеську, Дніпровську, Запорізьку.

Методи дослідження. Серед методів дослідження було використано наступні: метод історичного аналізу для опрацювання історіографії та джерел що стосуються інформаційної політики ОУН та УПА; метод історичного порівняння для порівняння пропаганди ОУН та УПА в процесі їх трансформації відповідно до глобальних змін та порівняння з пропагандою СРСР; метод історичного опису під час вивчення текстових листівок та ілюстрованої пропаганди ОУН.

Наукова новизна. Систематизація джерел дозволила багатогранно описати інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН та УПА у межах Другої Світової війни та відтворити хронологічну еволюцію пропаганди беручи комплексно до уваги як усну так і друковану діяльність.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА у сучасній історіографії сфокусована переважно на видавничому та друкарському напрямку націоналістів. Це пояснюється двома факторами. Перший фактор, друкарство, що включає в себе створення листівок, летючок, звернень, газет, журналів та іншої літератури є одним з найдієвішим інструментом пропаганди, особливо у період Другої Світової війни. Другий фактор, у архівних документах які збереглися у державних архівах України, переважно це документи які були долучені до справи націоналістів у НКВД, архівах ОУН, упорядкованих збірниках стосовно діяльності ОУН та УПА збереглися екземпляри пропагандистської літератури. Менше з тим, у наказах та зведеннях діяльності ОУН та УПА міститься чи мало згадок про діяльність націоналістів у межах інформаційно-пропагандистської кампанії на теренах оперування. Також важливо зазначити що під ОУН мається на увазі саме революційне «бандерівське» крило. Оскільки ОУН «мельниківське» крило майже не згадується і їх діяльність не розглядається у жодному вигляді, було прийнято рішення називати революційне крило організації яке діяло на терені України — ОУН. У працях істориків, що досліджують роботу референтури пропаганди ОУН та пропагандистських відділів УПА, малодосліджене комплексне бачення напрямів пропаганди у період Другої Світової війни, найбільш ґрунтовні роботи були написані у період з 2000-х по 2010-ті роки. Станом на сьогодні історіографія розділяється на дві категорії — роботи пов'язані з видавничою справою та роботи пов'язані з агітаційною роботою, переважно період від 1943 року коли УПА почала активно діяти за межами Волині та Полісся. У цьому

розділі ми розглянемо наявну джерельну базу дослідження та історіографію залучену до аналізу.

1.1 Джерельна база

Сьогодні джерела, що стосуються інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА зберігаються у державних архівах СБУ та ЦДАГО, проте багато документів було досліджено та опубліковано на електронних ресурсах, збірках і в багатотомному серійному виданні «Літопис УПА». При дослідженні теми було проаналізовано велику кількість опублікованих матеріалів які увійшли в основу наукової роботи.

Для дослідження архівних джерел що стосуються інформаційно-пропагандистської діяльності було використано велику кількість збірок опублікованих документів. Так, однією з них є книга «ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали»¹ за упорядкуванням Володимира Сергійчука. Книга являє собою упорядкування різних радянських, німецьких та оунівських документів 1940-х років. Збірка містить багато документів які стосуються питання інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН та УПА в часи Другої Світової війни. Наявність джерел трьох сторін конфронтації дозволяє співставити інформацію у матеріалах та оцінити їх з точки зору різних сторін конфлікту. Особливість цієї праці полягає у наявності різних за класифікацією джерел: наративні — листи, спогади; адміністративні — звіти, звернення, рапорти.

Книга «За тебе свята Україно»² упорядкована у 2014 році збірка архівних документів ОУН та УПА, які були знайдені у Кам'янець-Подільському районі. В особливості документи архіву стосуються газет та журналів другої половини

¹ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Упор. Сергійчук В. Київ: «Дніпро», 1996. 496 с.

²Мизак Н., Твердушкін Р., Коваль І. За тебе, свята Україно. Малокужелівський архів ОУН. Книга дев'ята. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. 496 с., іл.

40-х років та містять якісно оцифровані сторінки періодичних видань. Оскільки випуски періодичних видань датуються вже після 1945 року, то до аналізу дослідження вони залучені як приклад еволюції преси ОУН та УПА.

Визначна робота Олега Клименка 2008 року «Бофони: грошові документи ОУН і УПА»³ це аналітична робота з оцифрованими ілюстраціями бофонів які виконували не лише як фінансові квитанції для населення, а й пропагандистську, оскільки кожен екземпляр був кишеньковим агітаційним плакатом на тему ОУН та УПА. Окрім продемонстрованого альбому бофонів з архівів СБУ та музею Національного Банку України автор додає також текст своїх досліджень та роз'яснень до кожного екземпляра, що дозволяє дізнатися значно більше про походження валюти та оцінити її пропагандистський вплив.

Основним електронним архівом який був використаний у роботі є Електронний Архів ОУН який має оцифровані та перефотографовані листівки та зображення які члени підпілля вивезли з України та передали до архіву у Лондоні, Велика Британія. З архіву опрацьовано листівки «Червоноармійці і командири»,⁴ ілюстрована листівка «За Українську Самостійну Соборну Державу!»,⁵ уривок листівки УПА що інформує читача про злочини ЧА,⁶ ілюстративна листівка «За здійснення плянів кремлівських загарбників!».⁷ У цих листівках описані та проілюстровані цілі повстанської боротьби та пропагандистські наративи які мали на меті підбурювати народні маси до дій.

³Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Авт.-упоряд. Клименко О.; За ред. Даниленка В. Київ: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. 192 с., іл.

⁴Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: Листівка УПА «Червоноармійці і командири» URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1246/lystivka-upa-chervonoarmiitsi-i-komandyry.html>

⁵Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: За Українську Самостійну Соборну Державу! URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1198/za-ukrainsku-samostiinu-sobornu-derzhavu.html>

⁶Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: Уривок листівки УПА URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1210/uryvok-lystivky-upa.html>

⁷Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: За здійснення плянів кремлівських загарбників! URL: <https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1209/za-zdiisnennia-plianiv-kremlivskykh-zaharbnykiv.html>

Також до наукової роботи була залучена листівка ОУН «Партизанка і наше становище до неї»⁸ а саме оцифрована версія з головного державного архіву СБУ у якій від імені УПА у 1942 році було викладено ставлення націоналістів до червоних партизан та в цілому до такого методу боротьби з окупантами.

Також у роботі найбільшою мірою було використано томи видання «Літопис УПА» основної та нової генерації. Серед них два томи ґрунтовної роботи Євгена Штендера та Петра Потічного «Волинь і Полісся: німецька окупація» — Книга 1,⁹ Книга 2,¹⁰ які є першими книгами основної серії циклу, які почали укладатися 1986 року зі збережених документів та статей оунівців та вояків УПА, що перебували в еміграції у Канаді. У першому томі зібрані тексти наказів командирів УПА що стосувалися політ-виховного відділу та тексти листівок звернень до поневолених народів. У другому томі зібрана частина оповідань та спогадів повстанців, а також тексти з тогочасної підпільної преси.

Збірник оцифрованих та упорядкованих випусків журналу «Ідея і чин» виданий органом проводу ОУН, 1942-1946¹¹, що був інформаційно-пропагандистським часописом у 1940-х роках. Часопис розглянуто не лише з текстової сторони а й з візуальної, оскільки подекуди на сторінках випуску містилися зображення з сюжетами націоналістичних статей.

«Тернопільщина “Вісті з Терену” та “Вістки з Тернопільщини” 1943 – 1950»¹² являє собою упорядковану збірку звітної документації УПА за період 1943-1950 рр. та містить багато звітної інформації про діяльність референтури пропаганди ОУН на Галичині. У літописі УПА «УПА в світлі німецьких

⁸Листівка ОУН. Партизанка і наше становище до неї. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/7472/>

⁹Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 1. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 1, 1989. 269 с.

¹⁰Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 2. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 2, 1990. 273 с.

¹¹Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942-1946. Редрада: Маївський Ю., Штендера Є. Торонто: «Літопис УПА» Т. 24, 1995. 599 с.

¹²Тернопільщина “Вісті з Терену” та “Вістки з Тернопільщини” 1943 – 1950 Книга 1. Редрада: Гомзяк І., Посівнич М. Торонто-Львів: «Літопис УПА» Т. 49, 2010. 835 с.

документів. Книга третя: червень 1941 — травень 1943»¹³ зібрано велику кількість звітної документації німецької адміністрації у якій зафіксована діяльність ОУН та УПА у тому числі і в сфері пропаганди.

«Видання головного командування УПА»¹⁴ це перший том «Нова серія. Літопис УПА» яка містить у собі оцифровані копії повстанської періодичної літератури, що ширилася теренами оперування УПА і призначалася як для вояків так і для цивільного населення. У томі відібрано журнал «До зброї!» та «Український перець» які були популярними ілюстративними джерелами пропаганди для читачів та симпатиків ОУН.

У збірці «Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944»¹⁵ упорядковано документи які видавалися Головним Командуванням УПА-Північ у період з 1943-1944 рр. У дослідженні були залічені багато документів командування УПА та референтури ОУН, що стосуються пропаганди УПА та її форму. Для аналізу радянської сторони у питанні пропаганди ОУН та УПА була опрацьована збірка «Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії України 1943-1959»¹⁶, що повністю складається зі збережених документів та листівок які ширила радянська влада на терені оперування УПА для дискредитації націоналістичних сил у період з 1943 року коли радянські війська рухалися на захід.

«Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун»¹⁷ книга документів які до 2007 року не були популяризовані в

¹³УПА в світлі німецьких документів. Книга третя: червень 1941 — травень 1943. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 21, 1991. 282 с.

¹⁴Видання головного командування УПА. Редрада: П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т.1, 1995. 482 с.

¹⁵Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 2, 1999. 724 с.

¹⁶Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії України 1943-1959. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 3, 2001. 648 с.

¹⁷Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун». Упор. Ковальчук В. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 11, 2007. с. 849

історіографії УПА та містять інформацію з різних архівів ОУН на території Волині та Полісся.

Документи які були упорядковані збіркою «УПА і запілля на ПЗУЗ 1943-1945: Нові документи.»¹⁸ містять багато звітної документації, а також листи та записки УПА які висвітлюють не лише військову боротьбу, а й інформаційно-пропагандистську діяльність загонів.

«Підпілля ОУН на Буковині: 1943-1951. Документи і матеріали»¹⁹ це збірка документів з буковинського регіону, що висвітлює діяльність ОУН та УПА, проте для аналізу було виділено лише ті матеріали які зачіпали націоналістичну пропаганду саме цього регіону.

«Воєнна округа «Лисоня» 1943-1952 Документи і матеріали»²⁰ є упорядкованою збіркою повстанських документів ВО «Лисоня», що у період Другої Світової війни оперувала на Волині та Поліссі.

Мемуари Петра Кекіша «Спогади радиста УПА»²¹ також висвітлюють пропагандистську діяльність УПА з точки зору рядового вояка, тому це наративне джерело було долучено до роботи з метою висвітлити події додатково і зі сторони учасника подій.

2.2 Історіографія

Історіографія дослідження є доволі чисельною, але проаналізувавши закономірну тенденцію, можна виявити, що більшість наукових праць та публікацій оминають період саме Другої Світової війни і фокусуються на діяльності УПА від 1943-1944 рр. майже оминаючи діяльність референтури

¹⁸УПА і запілля на ПЗУЗ 1943-1945: Нові документи. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 14, 2010. 641 с.

¹⁹Підпілля ОУН на Буковині: 194-1951. Документи і матеріали. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 19, 2012. 787 с.

²⁰Воєнна округа «Лисоня» 1943-1952 Документи і матеріали. Редрада: П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 20, 2012. с. 847

²¹Петро Кекіш: Спогади радиста УПА. Упорядник: Волянчук С. Торонто-Львів: «Літопис УПА. Події та люди» Т. 30, 2015. с. 130

пропаганди ОУН у період німецької окупації, та становлення УПА. Також варто зазначити, що непопулярність теми і схильність науковців до дослідження саме друкованої галузі пропаганди залишило мало відомий пласт усної пропаганди.

У книзі «УПА: історія нескорених»²² подано історію УПА від початку її створення і до останніх активних бойових дій. З книги було опрацьовано дві статті Володимира В'ятровича «Інформаційно-видавнича діяльність» та «Рейди» оскільки вони напряду стосуються теми та містять не лише цитування джерел, а й детальні пояснення та хронологія розвитку інформаційно-пропагандистської боротьби УПА.

У статті Миколи Посівнича «Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929-1939 рр.»²³ розглядається становлення референтури пропаганди ОУН у довоєнний час та налаштування мережі підпільних друкарень, що ширили ідеї націоналістичної пропаганди. Це допоможе ширше зрозуміти яким чином ОУН вдалося налаштувати мережу пропаганди у період окупації.

Стаття Степана Виноградова «Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(б) і УПА серед населення окупованої території України»²⁴ детально розглядає період німецької окупації та діяльність ОУН, а пізніше і УПА, у межах пропагандистської боротьби з окупаційним режимом. У статті Нестора Мизака «Діяльність референтури пропаганди УПА—«Захід» і збройного підпілля ОУН у 1942–1952 рр.»²⁵ наведено не лише діяльність ОУН та УПА

²²УПА історія нескорених/ відп. ред. й упоряд. В'ятрович В. Центр дослідження національного руху, -те видання. Наш формат. Київ, 2023. 214-255 с.

²³Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929-1939 рр. Український визвольний рух №9. Львів, 2007. 61-78 с.

²⁴Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(б) і УПА серед населення окупованої території України. Київські історичні студії № 1(8), 2019. 67–73 с.

²⁵Мизак Н. Діяльність референтури пропаганди УПА—«Захід» і збройного підпілля ОУН у 1942–1952 рр. Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Випуск. 250–251, 2005. 99-104 с.

«Захід» в межах агітаційної пропаганди, а й розглядаються приклади пресованих видань та друкарень які функціонували у підпіллі.

Стаття Оксани Хом'як «Ведмежа послуга своїй нації»: пропаганда проти створення дивізії Ваффен-СС «Галичина»²⁶ є одним з актуальних історичних досліджень що зачіпає гостру тему добровольчої дивізії Ваффен-СС «Галичина» та ставлення пропаганди ОУН до цього явища.

Говорячи про масштабні наукові роботи варто згадати дві дисертаційні роботи істориків Валерія Малюги — «Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.)»²⁷ у якій детально описано та проаналізовано на базі архівних матеріалів еволюцію та прояви антинімецької пропаганди ОУН і УПА в умовах окупації, та дисертаційну роботу Олександри Стасюк — «Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1954 рр.)»²⁸ яка є більш охоплючою за хронологією від чого більш розфокусована на темі інформаційно-пропагандистської діяльності. Також Стасюк велику увагу приділяє увагу вивченні пропагандистської діяльності ОУН та УПА на прикладі друкарства та видавничій справі. Також детальніше про друкарні авторка написала у статті «Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН» матеріали якої також залучені до дослідження.²⁹

Олександр Вовк у доволі змістовному та, попри назву, об'ємному дослідженню «Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в

²⁶Хом'як О. «Ведмежа послуга своїй нації»: пропаганда проти створення дивізії Ваффен-СС «Галичина» (травень-червень 1943 року). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. №1. С.115–124.

²⁷Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. Наук: 07.00.01. Національна академія оборони України. Київ, 2006. 215 с.

²⁸Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1954 рр.): дис. ... канд. іст. Наук: 07.00.01. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2004. 156 с.

²⁹О. Стасюк. *Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН*. Український визвольний рух: науковий збірник №15. Львів, 2011. 63-118 с.

прилеглих регіонах у 1943—1946 рр.»³⁰ на базі архівних джерел та історіографічних напрацювань дослідив діяльність УПА на північно-західних регіонах України чия діяльність також стосувалася пропагандистської діяльності. Також більш сфокусовано Олександр Вовк дослідив діяльність групи УПА «Схід» у статті «Диверсійна група УПА «Схід»³¹ де також проаналізована інформаційна діяльність повстанців.

У статті Олександри Шорсткіної «Антирадянська агітаційно-пропагандистська діяльність УПА в 1943–1944 рр.»³² головним предметом дослідження було обрано листівки ОУН та УПА які зберігаються в архіві національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та були стислим джерелом інформації для населення та окупаційних військ у регіонах оперування УПА.

Наукова робота Галини Стародубець та Любові Герасимович «Політико-пропагандивна робота ОУН і УПА в 1940-х роках: основний зміст та напрямки : Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції»³³ є стислим упорядкуванням головних інструментів та напрямків пропаганди ОУН та УПА за період 1940-х років.

Висновки до розділу 1

Як було продемонстровано, джерельна база дослідження доволі змістовна але через відсутність систематизації та упорядкування джерел, що свідчать про

³⁰Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943—1946 рр. Український визвольний рух: Науковий збірник №8. Львів, 2006. 164-224 с.

³¹Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід». Український визвольний рух: Науковий збірник №22. Львів, 2016. 336-374 с.

³²Шорсткіна О. Антирадянська агітаційно-пропагандистська діяльність УПА в 1943–1944 рр. (за матеріалами колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Випуск 47. Київ, 2017. 254–265 с.

³³*Політико-пропагандивна робота ОУН і УПА в 1940-х роках: основний зміст та напрямки : Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)»*. Житомир, 2016. 92-96 с.

діяльність референтури пропаганди ОУН, тому при дослідженні було проаналізована велику кількість документів що увійшли до опублікованих збірок архівів ОУН. Історіографія дослідження також доволі строката і містить переважну більшість досліджень на тему друкарської та видавничої діяльності відділів пропаганди ОУН. Тому залучені у до дослідження матеріали та література різного спрямування дозволяють дослідити та проаналізувати інформаційно-пропагандистську діяльність ОУН та УПА у період 1939-1945 рр.

РОЗДІЛ 2

АГІТАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ТА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Організація Українських Націоналістів ще перед початком Другої Світової Війни розуміла важливість створення відділу інформації та пропаганди у своїй підпільній боротьбі. Оскільки території Української Народної Республіки були окуповані сусідами, особливо Другою Річчю Посполитою та Радянським Союзом, то будь яка проукраїнська діяльність була придушена і переслідувалася. ОУН ставило за мету не просто інформувати етнічних українців, та інші етноси, про свою політику, а й активно агітувати та проводити ретельну політ-виховну роботу з населенням, боротися за самосвідомість українців. З цієї причини було створено мережу інформаційно-пропагандистської діяльності окремі відділи які займалися роботою із населенням: Провід Українських Націоналістів (ПУН), Крайова ексекутива (КЕ), Окружні ексекутиви (ОЕ), Повітові ексекутиви (ПЕ) ОУН.³⁴ Таким чином розподілялися завдання на роботу з населенням, пропаганда проти ворога, вербування, поширення оунівської літератури та агітаційних листівок, страйки, політ-виховні заходи, поширення ідеології інтегрального націоналізму, саботажі тощо. Оскільки керівництво організації розуміло, що лише поодинокими атентатами неможливо здобути самостійну українську державу, активна пропаганда серед українців зміцнювала позиції ОУН та готувала підґрунтя для майбутньої революції та подальшої боротьби використовуючи свідомих українців-націоналістів як головну силу боротьби за українську державу.

³⁴Посівнич М. Форми та методи... — с. 65

Перепетії 1939-го року внесли свої зміни у геополітичну картину світу. Вже маючи підґрунтя підпілля у вигляді спортивних та просвітницьких організацій у регіоні, оунівці розбудовували та посилювали мережу пропаганди. Після вторгнення Третього Райху до західних українських регіонів окупованих СРСР, організація готувала акт відновлення української держави. Пророблена робота із населенням та агітація нових кадрів була дієвою, проте відновлення державності фактично було ліквідовано Німеччиною у 1941 році, тож організація знову перейшла до підпілля. З кінця літа 1941-го року ОУН почала активно виступала спротивом проти окупантів, не лише бойовими акціями, але і пропагандивною діяльністю як серед нейтрального населення так і серед симпатиків організації. У 1942 році до референтури пропаганди були також залучені сили новостворених загонів Української повстанської армії. У цьому розділі пропонується розглянути засоби та результати ОУН та УПА в галузі пропаганди: у роботі з населенням, як основної опори національного підпільного спротиву; у пропаганді та підривної діяльності проти Німеччини, СРСР та їх союзників; у роботі із зовнішньою інформаційною політикою, головним чином рейдами та налагодження зв'язків з іншими поневоленими народами.

2.1 Види пропаганди ОУН та УПА серед населення

Після німецького арешту лідерів ОУН (революційна) Степана Бандери, Ярослава Стецька, та інших націоналістів, організація була змушена знову перейти у підпілля. З літа 1941 року, коли німецькі війська увійшли до західних регіонів України, референтура пропаганди ОУН ставилася стримано і не поспішала вступати у відкриту інформаційну війну з окупантами. Степан Виноградов, з посиланням на архівні документи, пояснює таке рішення як сподівання організації на підтримку

Німеччини у боротьбі з комунізмом.³⁵ Проте пропаганда серед населення не зупинялася, а набула напів легальної форми та сфокусувалася на інформаційній діяльності серед української інтелігенції, робітників та селянства. За планом оунівців, для досягнення Української Самостійної Соборної Держави (УССД) українці мають сповідати лише одну політичну ідеологію — український інтегральний націоналізм. Іншого шляху для здобуття незалежної держави на думку самих націоналістів просто не існувало.³⁶ Тому з населенням весь час проводилися бесіди, розмови, лекційні збори та інші пропагандистські акції які мали на меті дві цілі: просвітити населення та інтегрувати до ідеології націоналізму; витіснити ворожі ідеології нацизму та комунізму, які стоять на перепоні не лише ідеї УССД, а й існування української нації в принципі. Пропагандистська діяльність серед українців використовувалася з метою схилити населення на свій бік та активно залучити до революції.

До початку німецької окупації, націоналісти мали у своєму розпорядженні чи мало націоналістичної преси: «Українські щоденні вісті» (Львів), «Самостійна Україна» (Станиславів), «Вільне слово» (Дрогобич), «Стрийські вісті» (Стрий), «Тризуб» (Чортків), «Золотий тризуб» (Калуш), «Воля» (Копичинці), «У бій» (Косів), «Боєвик» (Тернопіль).³⁷ Але 17 липня 1941 р. німецькі служби заборонили подібну пресу, та ввела цензуру. У намаганнях адаптуватися до нових реалій усна пропаганда ставала все більш масовою та ефективною, не в останню чергу завдяки напівпідпільній залученості товариства «Просвіта» та молодіжних організацій «Основа», «Січ».³⁸ Ще Володимир Мартинець, один із провідних діячів УВО і ОУН, референт пропаганди ПУНу, у 1930-

³⁵Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 68.

³⁶Посівнич М. Форми та методи... — с. 61

³⁷Мизак Н. Діяльність референтури пропаганди... — с. 99

³⁸Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 131

х роках писав: «...тільки той рух переможе чий кличі опанують маси і пірвуть їх за собою... Тому потрібна [нам] пропаганда націоналістичних гасел, впливання на ментальність суспільства, опанування громадського життя».³⁹ Це стосується не лише преси та агіт-листівок. Референтура пропаганди працювала над зрозумілими та лаконічними гаслами, кличами, для якнайкращого карбування у пам'яті мас.

В обов'язки роботи з населенням референтури пропаганди входило наступні види усної пропаганди: шептана пропаганда, бесіди, дискусії, промови, мітинги, виступи. Першочергово пропагандисти ОУН інформували населення про положення справ в Україні та світі, а також агітували доєднуватися до самої організації. Влітку 1941-го року референтура у своїх політично-виховних та культурних заходах, ставила головною ціллю для ОУН до здобуття українцями вільної національної держави під проводом націоналістів, також поширювалися різного роду рукописні записки, листівки та брошури. Такі сміливі дії націоналісти дозволяли з огляду на ліквідований радянський нагляд і поки ще не настільки всеохоплюючим контролем німецьких служб. Втім це тривало до вересневого з'їзду ОУН 1941 року. Починаючи з цього моменту і до лютого 1943 року, як зазначає Степан Виноградов, розпочався так званий другий етап пропаганди ОУН.⁴⁰ За рішенням конференції гітлерівський режим прирівнювався зі сталінським по злочинності до українського народу, сама діяльність організації була переведена у повне підпілля, а основний фокус пропаганди був на підготовці народу до збройної боротьби. Провід остерігався миттєвих акцій спротиву. Масове озброєне повстання могло понести великі втрати серед не підготовлених новобранців, а польові боївки ОУН не оперували силами та ресурсами для протистояння регулярній армії. Мітинги та широкі виступи змінюються

³⁹ Посівнич М. *Форми та методи...* — с. 61

⁴⁰ Виноградов С. *Інформаційно-пропагандистська діяльність...* — с. 69

на менш гучні гасла, ширше застосовуються рукописні та друковані листівки і агітки.⁴¹ Звіт начальника поліції німецьких окупаційних військ від 22 травня 1942 року зазначає якраз про ці та попередні зміни у діяльності референтури пропаганди: «Бросается в глаза, что многие задержанные бандеровцы наряду с пропагандистскими проповедями и священными медальонами имели при себе сборник изречений (притч) с надписью: «Геть Гітлера». Достопримечательным является также указание проводить собрания только в количестве от 3 до 4 человек, а решения развозить при помощи велосипедистов».⁴²

У тому ж звіті зазначається що з 1941 року оунівці активно приступили до формування «української міліції». За німецьким звітом у місті Рівне оунівське підпілля готувало кадрів у міліцейській школі з лояльних до ОУН місцевих, але через нелегальність подібного формування, школа була розпущена. Школа була передислокована до Клевани де підпілля продовжувало вишкіл міліціонерів. Першочергово рекрутам роз'яснювалося те що вони мусять боротися за Соборну Україну і мають бути готові стати активною бойовою силою у війні проти німецької армії. Також в документі зазначається, що підпілля масово агітувало селян та робітників до участі у формуванні революційної армії. Також оунівці за власною ініціативою, себто без дозволу німців, вливалися у школи як інспектора та проводили інформаційно-пропагандистську роботу з молоддю, вербовкою до лав ОУН. Про це свідчиться у тому ж звіті: «Особое внимание уделяется воспитанию молодежи. Перед войной подготовленные бандеровцы выезжали из Галиции и занимали без разрешения властей подходящие для себя должности, особенно должности школьных инспекторов. Назначаемые этими школьными инспекторами учителя молодежи должны были

⁴¹ Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 69

⁴² ОУН-УПА в роки війни... — с. 177

воспитывать молодежь по особым инструкциям и готовить из них фанатических последователей Бандеры. Кроме того, эти учителя должны были вести пропаганду за Бандеру среди украинцев старших возрастов».⁴³

У той же час мельниківці та поляки, за відомостями німців, характеризуються як вороги революції, а англійці є не надійними союзниками, оскільки Велика Британія надає перевагу створенню польської держави, а не української.

Вже з квітня 1942 року, після другої конференції ОУН, було остаточно сформоване бачення інформаційно-пропагандистського вектору проводу. На рівні з потребою у створенні власних збройних сил, пропаганда переходила до антинімецької агітації населення. У липні 1942 року німецька поліція спостерігала наступні зміни у пропаганді ОУН серед населення: «Кроме того, бандеровские группы по-прежнему активно ведут вербовку среди местного населения, пытаются при этом создать организацию на более широкой основе. Бандеровцы ведут специальную пропаганду среди женщин и молодежи. Кроме того, бандеровцы пытаются расставить своих людей в культурных, научных и в других неполитических организациях с тем, чтобы вести там работу в националистическом духе. Со стороны бандеровского движения придается большое значение украинскому культурному объединению «Просвіта.»⁴⁴

У звіті червоних партизан згадується також про бандуристів, які за підтримки ОУН їздили Україною, та агітували за УССД: «Они (оунівці) рассылают по оккупированной территории Украины бандуристов, которые проводят среди населения агитационную работу за создание

⁴³ОУН-УПА в роки війни... — с. 177

⁴⁴ОУН-УПА в роки війни... — с. 199

«Самостійної України», організуя таким образом националистические кадры для борьбы с оккупантами.»⁴⁵

Агітація набувала все більш мілітарного контексту, створювалися бойові загони з новобранців, друкувалися нові військові газети, журнали, брошури. У звіті німецької поліції про український рух опору від 15 січня 1943 року⁴⁶ зазначається про захоплення німцями великої кількості надрукованих брошур присвячених смерті Дмитра «Орлика» Мирона, що був провідником референтури пропаганди ОУН. У самих брошурах розповідається коротка історія про діяльність Дмитра Мирона та додається інформація про те як німці спочатку «видавали з себе союзника», а потім зрадили інтереси українського народу і намагаються перетворити Україну на колонію Третього Райху. До населення текст брошури звертається з прямим закликом про те що українці будуть повставати і під проводом ОУН здобудуть самостійну державу.

З осені 1942 року, коли почали організовувати загони Української Повстанської Армії, мережа стала збільшуватися і розширюватися у геометричній прогресії. Така швидкість є наслідком поширення повстанських загонів між населених пунктів, активнішого долучення українців та українок до УПА, вишколи пропагандистів та політвиховників у районах оперування і поширення повстанцями преси. Проте вже взимку-весною крайовий провід ОУН видає рекомендації та регламентує акції спрямовані на агітаційно-пропагандистську діяльність. В умовах загострення стосунків між окупаційними військами та націоналістами рекомендувалося проводити зібрання та мітинги ввечері або вночі, завчасно не попереджаючи населення аби уникнути облави зі сторони німців. Керівництво УПА також акцентувало увагу організації усної пропаганди серед населення. 10 червня 1943 року суспільно-

⁴⁵ОУН-УПА в роки війни... — с. 18

⁴⁶ОУН-УПА в роки війни... — с. 213

політична референтура УПА видала інструкцію, в якій зобов'язувала кожного референта пропаганди під час перебування серед населення постійно вести активну агітаційну діяльність з метою підвищення симпатії до УПА, з'являється посада політ-виховника при загонах.⁴⁷ Ці принципи були закріплені також у одинадцяти пунктах наказу командира УПА Кліма Савура від 25 серпня 1943 року.⁴⁸ Так пункт 3 передбачає що виховно-політичну роботою займуться командири званням ройового та вище, але попри це до кожного рою буде представлений політ-виховник від референтури пропаганди, або затверджений нею. Кожен виховник це повноцінний вояк, який поміж інших повстанців бореться та надихає, пункт 4. Що стосується місцевого населення, то роль пропаганди зазначається у пункті 9 і пункті 10. Пункт 9 зазначає що серед цивільного населення командири, виховники та кращі з стрільців мають проводити пропагандистку роботу, дізнаватися новини, тлумачити мету боротьби та найголовніше пристойно поводитися, щоб отримати авторитет і довіру населення до УПА як до високо культурної армії. Пункт 10 зазначає також що будь який вояк УПА який знаходиться серед інших національностей, має поводитися виховано та роз'яснювати мету революції, підбурювати інші народи до повстання.

Виховники та пропагандисти також отримували «Пропагандивні вказівки»⁴⁹ для роботи серед населення. У них йшлося про основні завдання у промовах, розповідати про героїчні сторінки історії Руси, козаччини, УНР, зрушувати не лише словами, але і діями до приготувань революції, показувати на власних вчинках готовність до спротиву. Вимагалось також наголошувати про мученецьку участь Бандери, висвітлювати революційні події в інших країнах, та завжди наголошувати

⁴⁷Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 70

⁴⁸Волинь і Полісся: УПА та запілля... — с. 8

⁴⁹Волинь і Полісся: УПА та запілля... — с. 76

що український народ не сам та окрім УПА має союзників у інших поневолених країнах, кидати кличі. Що до останнього, то згадується що УПА і весь український народ не бореться заради війни, він бореться за мир та Самостійну Україну.

ОУН також звертала увагу на важливість тлумачення значення національних символів серед населення. «Директива краєвого провідника членам і прихильникам ОУН про використання національної символіки»⁵⁰ призначалася членам організації та в цілому українцям для вирішення питань які стосувалися національних та оунівських партійних символів. У документі йдеться від особи краєвого провідника, але не зазначено якого краю: «Про прапор і герб: В справах національного і організаційного прапорів і національного гербу та знамя Організації далі ще багато існує непорозумінь і непотрібних спорів.» Далі зазначається що національним прапором для українців має бути синьо-жовтий прапор, а державним гербом тризуб Володимира саме у такому вигляді яким його прийняла Українська Центральна Рада. Державним гімном є пісня «Ще не вмерла Україна», а «Не пора, не пора...» є національним маршем. У свою чергу, організаційним прапором є червоно-чорний прапор і одразу тлумачення: червоний — кров, чорний — земля. Організаційним знаком є «Чорний рівнораменний трикутник підставою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставою буква «О», по лівій стороні знамени трикутника буква «У», а по правім «Н» (разом ОУН). Трикут-ник вміщений на золотому полі.» Також є правила розміщення прапорів в кімнатах, на сцені та на балконах, ймовірно мова йде про актові зали у театрі та адміністративних будівлях. За цими правилами національний прапор по ліву сторону, організаційний прапор по праву сторону з перспективи обличчя до декорацій або входу до

⁵⁰ ОУН-УПА в роки війни... — с. 266

кімнати. Також краєвий провідник звертаю увагу на тому що за будь яких умов найголовнішим і першим прапором та гербом мають бути синьо-жовтий прапор та тризуб. Другими символами мають бути прапор та знак ОУН. Будь які інші символи та прапори не допускають у тому числі жовто-синій стяг, тризуб з мечем у центрі або хрестом — це не є національними символами української держави. Державним гімном є пісня «Ще не вмерла Україна», в ОУН гімну на момент написання документу немає, тому використовувався марш «Зродились ми великої години...». Жоден марш не має бути вище гімну: «На всіх публічних виступах чи академіях, святах, маніфестаціях співати завжди національний гімн «Ще не вмерла Україна» і не можна його заступати маршем «Не пора, не пора» ні «Зродились ми...» У переліку свят зазначаються ті що прийняті на другому великому з'їзді ОУН, а саме: 21 січня — Свято Соборності і Самостійності; 23 травня — Свято Героїв Революції; 31 серпня — День Української Боротьби. Свята повинні бути відзначені всією українською нацією. Свята та річниці які мають локальний характер відзначаються з огляду на загальну та політичну ситуацію.

Аналізуючи джерело можна помітити, що серед населення і навіть членів ОУН були розбіжності у розумінні національних та організаційних символів, а тому краєвий провідник вирішив сформувати таке нагадування про стандарти символіки.

Відповідно до цього, ОУН ретельно ставилася до візуальних комунікацій. Серед документів ОУН міститься «Директива краєвого провідника ОУН до провідного активу з ідеологічних питань»⁵¹, у своїй суті ця директива це інструкція яка забезпечувала активний вплив ідеології нативним шляхом. Кожна «організаційна станиця», себто

⁵¹ В. Сергійчук. ОУН-УПА в роки війни... — с. 265

населений пункт, мусив мати Український національний прапор та прапор ОУН, національний герб тризуб, вишите знамено ОУН. Зазначено посади відповідальні за національні символи. Зміни торкалися і церковного простору. Кожна місцева церква мала мати таблички з іменем та прізвищем кожного українця який загинув у боротьбі проти польського, радянського чи гітлерівського режиму, додатково додавалася табличка «Здобудеш Українську державу або загинеш в боротьбі за неї». Одночасно з цим таблички розміщені на могилах із написом «жертви терору» та подібні зняти і замінити на «Героям за Українську Державу». До того ж у своїй пропаганді ОУН залучали священнослужителів таких як митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький та єпископ православної церкви преосвященний владика Полікарп.⁵²

Не оминали правила і житла місцевих. Вимогою до кожної хати було мати портрети Т. Шевченка, М. Міхновського, С. Петлюри, Є. Коновальця, С. Бандери, український прапор та герб. Крім того на стіні мав бути Декальог, ймовірно йдеться про 10 заповідей не біблійні, а оунівські, а на столі «прибраний вишивками Кобзар». В кінці директиви вимагалось від кожного населеного пункту зібрати та організовано передати до проводу інформацію про усіх причетних до національної боротьби, за можливості надати інформацію про їх життя, особисте фото та фото могили для архівування. Також організовувалися збори книжок для передачі їх на схід України, себто на території підконтрольні СРСР і які в майбутньому мають бути взяті під контроль ОУН.⁵³

Отже аналізуючи джерело можна прослідкувати що така директива передбачала боротьбу за національну самосвідомість українців в першу чергу у їх сакральних місцях — церквах та будинках. Меморіальні або ж пам'ятні дошки слугували постійним нагадуванням про загиблих героїв,

⁵² Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 134

⁵³ ОУН-УПА в роки війни... — с. 266

робився акцент саме на героїчності вояків які полягли у боях за державність, а не на тому що вони жертви. Таким чином ОУН створювала у свідомості мас почесність боротьби за ідеї національної держави, перековувала рала на мечі. Оздоблення національними символами та портретами слугувало також постійним нагадуванням про національних героїв, занурювало людину у постійні роздуми про історію України.

На документі не зазначено дати, але посилаючись на німецьке повідомлення служби безпеки до Берліну від 3 липня 1942-го року, бачимо підтвердження заходів по заміні могильних написів та встановленні меморіальних дошок.⁵⁴ Інформація про хрести з гаслом «Або здобудемо Самостійну Україну, або загинемо за неї!» міститься і у довідці червоних партизан від 27 травня 1943 року.⁵⁵ У німецькому повідомленні йдеться й про агітацію ОУН до населення протистояти виїзду на роботи до Німеччини та не віддавати продукти та худобу солдатам, а навпаки, організовуватися та готуватися до партизанського спротиву. Листівки із закликами не виїжджати до Німеччини ширилися у листопаді 1942 року у місті Новомосковське на Дніпровщині, нині Самар.⁵⁶

Після лютого 1943 року у німецько-радянській війні ініціатива перейшла на сторону СРСР. ОУН вбачала у сталінському режимі більшу загрозу ніж у гітлерівському, до того ж активна контрпропаганда проти червоних партизан не зупинялась, як би у своїй пропаганді німці не пов'язували націоналістів з більшовиками. Вже осінню 1943 року для підпілля стало зрозуміло, що успіхи Червоної Армії на фронті зсувають лінію бойового зіткнення все ближче до українських регіонів. Риторика пропаганди зазнає видозмін. Занадто послаблені німецькі війська стануть незначною перешкодою для військ більшовицьких, а це призведе до

⁵⁴ ОУН-УПА в роки війни... — с. 182

⁵⁵ ОУН-УПА в роки війни... — с. 62

⁵⁶ ОУН-УПА в роки війни... — с. 26

складнощів для УПА у війні з Червоною Армією. Тому заклиалося «самооборонятися» від німецького зухвальства, себто вести бої у межах захисту, не вдаватися до великих акцій проти німців, а готуватися до війни з більшовиками, долучатися до УПА та всіляко допомагати їм.⁵⁷ Подібну інформацію підтверджують і документи червоних партизан, до прикладу у стенограмі заступника командира розвідки товариша Прокопенка: «Среди населения они проводят работу: сейчас с немцами воевать не следует, давайте накапливать силы, а когда немцы и Советы будут обескровлены, мы выступим.»⁵⁸

Проте червоні партизани повідомляли і про акції націоналістів проти німців в Острозькому, Шумського, Мізочського районі, конкретно Славутських лісах. У розвіддонесенні йдеться про активну агітацію та мітинги у населених пунктах, агітацію вступати до повстанських загонів та розміщення націоналістичних листівок по селах.⁵⁹ Проводилась також антинімецька та радянська пропаганда.

1943 року, на тлі наступу ЧА, німці формують 14-ту гренадерську дивізію Ваффен-СС «Галичина». ОУН провадить заклики не долучатися до дивізії, а долучатися до УПА. У книзі «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» ОУН у своїх зверненнях до населення закликала: «...українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії».⁶⁰ Проте у дослідженні Оксани Хом'як наводяться аргументи що свідчать про ситуативність заборони долучатися до дивізії. Офіційна позиція ОУН була повністю негативною, адже дивізія «Галичина» є німецьким формуванням і ОУН пропонували як альтернативу долучатися до УПА, такаж позиція була у комендування

⁵⁷ Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 71

⁵⁸ Цит. В. Сергійчук. ОУН-УПА в роки війни... — с. 28

⁵⁹ ОУН УПА в роки війни... — с. 73

⁶⁰ Цит. Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 71

УПА Волині та Поділля.⁶¹ Лпроте, до прикладу, Роман Шухевич котрий у 1941-1942 рр. Був командиром батальйону «Нахтігальд», та місцеві очільники УПА на Галичині, допускали можливість вступу українців до дивізії, а потім дезертирство до УПА.⁶² Таким чином вмотивовані українці могли отримати досвід та вишкіл у боєздатній німецькій армії і вже досвідченими вояками долучитися до лав УПА яка на території Галичини станом на початок 1943 р. була лише на зародках.

Дещо інше ставлення вже на початок 1944 р. ОУН було і до Українського Визвольного Війська (УВВ), яке формували з лояльних до німців українців, провід припускав що це могли бути мельниківці оперувавши в Україні.⁶³ До подібних угруповань та їх симпатиків референтура ОУН наказувала ставитися як до зрадників підкреслюючи, що з німцями мусить йти лише боротьба.⁶⁴ Таким чином навіть в умовах «самооборони» ОУН та УПА не переставало бачити у німецькій армії ворога і притримувалася політики захисту населення не лише від фізичної шкоди, а й від вербування.

З приходом радянських військ 1944 року і витісненням німецьких військ з українських земель референтура пропаганди до антинімецької пропаганди та закликів про мобілізації додала антирадянську агітацію. У першу чергу це було зумовлене тим що радянська влада як була так і залишилася першим стратегічним ворогом ОУН, у другу чергу через надзвичайно агресивну Радянського Союзу націоналісти були вимушені «відбілювати» своє ім'я. Відповідні розпорядження отримували командири УПА, повстанців інформували що радянська пропаганда залякала населення яке тепер вважає УПА «сікачами», тому пройшовши крізь населені пункти повстанці в обов'язковому порядку проводили

⁶¹ Хом'як О. «Ведмежа послуга своїй нації»... — с. 120

⁶² Там само.

⁶³ ОУН УПА в роки війни... — с. 379

⁶⁴ Там само.

інформаційно-пропагандистську та роз'яснювально-виховну діяльність: «Нашим завданням, не знайшовши ворога, буде перейти через села й бути не тільки вояком, а теж добрим пропагандистом і освідомити українське населення, пояснити завдання і цілі УПА...».⁶⁵

Під час просування Червоної Армії ширилися агітації та література вже червоних пропагандистів. У зверненні керівників УРСР до українців від 12 січня 1944 року агітується українське населення допомагати та вступати у Червону Армію щоб боротися проти німців та «німецько-українських націоналістів». Сам текст дискредитує націоналістичні рухи, у тому числі мельниківців та бульбовців, містить звинувачення націоналістів у «запроданості» та несе переважно емоційні кличи, такі як «Їх руки в крові наших дітей, матерів, сестер»⁶⁶, при цьому не підкріплюючи їх фактами або історіями які можуть бути реальними. Також за традиціями радянської пропаганди додаються заклики вставати на бік «братських народів» російського та польського. Під тиском такої пропаганди ОУН та УПА проводили мітинги, друкували журнали, листівки. У тих населених пунктах звідки відступили німці і ще не зайняли позиції радянські війська, оунівці намагалися максимально мобілізувати дії мас. Цивільних залучали до роззброювання демералізованих німців, угорців, румунів, вимінювати зброю на хліб, мотивуючи це тим що зі зброєю партизани та червоноармійці сприйматимуть їх як військових та розстрілюватимуть.⁶⁷ Агітувалося ховати харчі, запасатися продуктами та ширити листівки «Голод» які інформували про можливість штучного голоду в умовах червоної окупації.⁶⁸ Все це було частиною підготовки УПА до оборони українських населених пунктів, головна ціль зберегти сили та здобути якомога більше

⁶⁵ Цит. Волинь і Полісся: УПА та запілля... — с. 134

⁶⁶ Цит. ОУН УПА в роки війни... — с. 131

⁶⁷ ОУН УПА в роки війни... — с. 380-381

⁶⁸ ОУН УПА в роки війни... — с. 381

зброї та озброїти не лише боївки та загони, а й цивільних. Важливо зауважити що пропаганда була виключно антирежимною, головним ворогом виступав Сталін, кремлівський апарат та НКВД, про що наголошувалося у наказах референтури пропаганди.⁶⁹ З приходом червоноармійців у населені пункти від місцевого населення вимагалось також розповідати про діяльність УПА рядовим червоноармійцям, за можливості офіцерам, ширити між них повстанську літературу, агітувати до дезертирства.

2.2 Пропаганда проти Червоної Армії та партизан

Окремим аспектом пропаганди ОУН та УПА, є пропаганда націлена на ворога. В умовах війни між двома арміями, націоналісти шукали будь якої можливості послабити ворожі загони. Найкращим рішенням було також загітувати ворога до лав УПА, переважно це були українці червоноармійці або національні меншини. У попередньому підрозділі ми розглядали роботу референтури пропаганди конкретно до населення, висвітлення злочинів окупаційних військ, агітацію долучатися до повстанського руху, а також ідеологічну боротьбу та пропаганду націоналізму. У цьому підрозділі ми сфокусуємося яким чином ОУН та УПА вели інформаційну боротьбу з Червоною Армією та червоними партизанами. Керівництво ОУН розуміло, що послаблювати ворожі сили потрібно не лише мілітарно акціями, а й ідеологічно, підривати морально бойовий дух кожного окремого солдата та партизана, змушувати сумніватися їх у правильності вчинків, підбурювати до дезертирства та інтегрувати до лав УПА.

В умовах німецької окупації, окрім УПА в українських регіонах діяли партизани які у переважній більшості підтримувалися радянською

⁶⁹ ОУН УПА в роки війни... — с. 381

владою, як правило такі з'єднання склалися з місцевих, або партизан інших національностей які у 1943 році почали просуватися зі сходу. Провід ОУН та командування УПА позиціонувало партизан як ворогів УССД оскільки ідеологічно вони боролися проти німців, але за радянську владу і під керівництвом радянських військових. Проте, повстанці розглядали можливість вплинути на червоних партизан, застосовувалися поодинокі бесіди, шептана пропаганда та агітівки — агітаційні листівки які містили у собі звернення до конкретної категорії читачів. Зокрема це стосувалося представників поневолених народів державоутворення яких були окуповані більшовиками та приєднані до СРСР. Пропагандистські листівки які ширили УПА була майже завжди підписані «Воля народам! Воля людині!», «За самостійні національні держави Європи та Азії!».

Одна з найвідоміших летючок до радянських партизан це «Червоні партизани!». ⁷⁰ Летючка поділена на дві частини, з кожної сторони аркушу звернення. На першій стороні командування УПА звертається до партизан як до рівних собі віддаючи честь їх рішення чинити опір Німеччині, але зауважують що «Нова Європа» Гітлера нічим не краща за Радянський Союз Сталіна і закликають згадати про голодомор 1933 року та репресії 1937 року. Листівка висвітлює змову Німеччини та СРСР, пакт Молотова-Риббентропа, намагаючися таким чином підірвати довіру до комуністичної партії та закликати до національної революції. УПА повідомляє що інші національності теж борються у лавах повстанців: «Вони борються за знищення німецької й більшовицької тюрм, за побудову самостійних національних держав». ⁷¹ На другій стороні аркушу УПА закликає до повалення імперіалізму та побудови власних національних держав, за можливості створювати власні повстанські загони або долучатися до

⁷⁰ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 197

⁷¹ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 199

УПА, підкреслюючи, що при прийнятті рішення боротися за власні держави вони будуть не одні.

У звітах червоних партизан Рівенщини також є підтвердження про вербування націоналістами «восточників» (східняків), тобто українців зі східних регіонів України, які знаходяться «під слабким впливом партизан», бійців та командирів Червоної Армії.⁷² Що правда, у звітах партизани доволі часто пишуть одразу про націоналістів, бендерівців, та бульбовців очевидно плутаючи їх всіх не до кінця розуміючи відмінність у діяльності повстанських сил.

У архівних документах містяться свідчення і про пряму комунікацію УПА з червоними партизанами. До вояків УПА було письмове звернення від капітана Репкіна, командира чехословацьких червоних партизан від 25 серпня 1943 року. У цьому листі капітан Репкін дивується тому факту, що УПА воюють проти червоних партизан та буцімто співпрацюють з німцями.⁷³ Репкін розповідає про ідеї «вищої раси» Гітлера які він виклав у «Моя боротьба», розповідає як німці грабували Україну у часи Першої Світової війни (йдеться про 1918 рік), як німці обіцяли самостійність України але натомість окупували та почали вивозити людей до Німеччини та закликає братів-слов'ян об'єднатися з червоними партизанами для спільної боротьби проти німців, адже Німеччина несе поразки на західному та східному фронті. Останній абзац починається фразою «Ця війна — війна германів проти слов'ян» і в цілому несе у собі інформацію про те що Червона Армія витісняє і «звільняє» українські міста від фашистів і він як слов'янин бажає боротися з братами-слов'янами проти німців.⁷⁴ Капітан Репкін також додає що хотів особисто зустрітися з вояками УПА для переговорів.

⁷² ОУН УПА в роки війни... — с. 86, 88

⁷³ ОУН УПА в роки війни... — с. 108

⁷⁴ ОУН УПА в роки війни... — с. 109

14 вересня 1943 року від імені командира УПА в місці постою капітану Репкіну було надіслано лист відповідь.⁷⁵ Його можна розділити на три інформативних блоки. У першому командир зазначає що УПА бореться проти імперіалізму за Українську Самостійну Соборну Державу в етнографічних межах, справедливий порядок у світі та свободу усіх народів. У другому інформативному блоці, командир звертає увагу що «закид» про співпрацю з німцями та надмірний акцент на панславізмі можна розцінювати як вплив комуністичної ідеї на командний склад загону. Також командир акцентує, що капітан Репін ймовірно свідомо проігнорував будь яку інформацію про УПА адже він повністю необізнаний у головних цілях боротьби повстанців. Командир інформує, що лист з проханням зустрітися буде розцінюватися як тактичний маневр, а тому буде проігнорованим і додає: «Що нам імперіалістичний Берлін обіцяв, а що дав, то Ви нас про це не потребуєте освідомлювати, бо ми це відчули на власній шкурі.»⁷⁶ Третім інформативним блоком командир УПА радить не диктувати чехам і словакам з ким і проти кого воювати українцям. Найкращим рішенням для загону капітана Репіна є підпорядкування УПА та боротися разом проти німців та радянської влади, а коли загін потрапить до Чехословаччини, то тоді вже боротися за свободу своєї землі, в іншому випадку загін буде розцінюватися як ворожий і буде знищуватися.

Але з часом зустріч капітана Репкіна з повстанцями відбулася. 31 жовтня 1943 року капітан надав рапорт генерал-майору Сабурову про результати перемовин з представником центрального штабу УПА.⁷⁷ У рапорті капітан розповідає про те як на будь які прохання об'єднатися з червоними партизанами, представник агітував щоб загін Репкіна

⁷⁵ ОУН УПА в роки війни... — с. 110

⁷⁶ Цит. ОУН УПА в роки війни... — с. 111

⁷⁷ ОУН УПА в роки війни... — с. 103

об'єднався з УПА, а саме у чехословацький легіон. Також під час розмови Репкіну розповіли про основні завдання УПА і капітан отримав відповідь на питання чому повстанці не воюють з німцями. Представник УПА відповів, що повстанці ведуть активну боротьбу проти німців, але не відкрито, маскуючись під червоних партизан, щоб спровокувати каральні дії німців та уникнути тиску на українське населення що лояльне до УПА.⁷⁸

У листі до червоних партизан полковника Зборевцева викладене ставлення не лише проводу ОУН та командування УПА, а й позиція місцевого командира II-го куреня УПА.⁷⁹ У листі невідомий командир дає повторну відповідь на лист партизан який помилково отримав рядовий вояк та без узгодження відповів на нього. Командир вважав за потрібне відповісти швидко з офіційної позиції, аби уникнути подальшої дезінформації. Ідентифікувати лист партизан у документах не вдалося, проте судячи з відповіді, у ньому йшлося про співпрацю «загонів ОУН» та «українських партизан». Командир УПА зазначив що свої загони варто називати як завгодно, але не українськими, оскільки всі партизани спілкуються російською, а українців значно менше ніж інших етносів. Командир звертається до полковника Зборцева як до знайомого, судячи з листа командир знайомий з ним особисто, і вказує на його неосвіченість оскільки не існує «загонів ОУН», лише УПА, вказує на розбійницьку діяльність партизан у регіоні та дискредитації українських повстанців своєю самоназвою. Також командир висловлює власну думку, що якою б не була Російська держава вона досі лишається ідеологічно імперіалістичною, а тому є ворогом для УССД і про ніяку співпрацю не може йти мови. Попри це командир завершив підписом «З пошаною до Вас» та зазначив що його відповіді цілком достатньо, попри те що він

⁷⁸ ОУН УПА в роки війни... — с. 106

⁷⁹ УПА і запілля на ПЗУЗ 1943-1945... — с. 413

надіслав копію листа до проводу: «Сумніваюсь, чи взагалі схочуть з Вами вести якусь переписку. Я пишу тому, що, як вже зазначив, я Ваш знайомий та хочу Вам заощадити труда, щоби Ви на другий раз не писали таких безмочніх листів».⁸⁰

Окремо до поневолених народів командування УПА також зверталися, зокрема білорусів. У листівці за грудень 1943 року «Білоруський народе!»⁸¹ УПА звертається до населення білорусі і етнічних білорусів у лавах Червоної Армії. Першими абзацами УПА звертається до історії Білорусі, згадується імперську добу та русифікацію, Перша Світова війна, як у 1917 році білоруси почали створювати власну національну державу і як РСФСР захопила Білоруську Народну Республіку, поділивши на Ризькому мирі землі з Другою Речіпосполитою та встановила свою диктатуру продовживши русифікацію. УПА закликає білорусів не міняти німецьке ярмо на більшовицьке та вороже налаштовує читача-білоруса по відношенню до червоних партизан звинувачуючи їх у грабунках та руйнації білоруських сіл. Агітівка ставить питання до білорусів і тут же відповідає на нього: «Де ж рятунок? Білоруський народе! Рятунок твій в Тобі самому!»⁸² УПА закликає брати приклад з українців та творити свою національну повстанську армію і зазначають що білоруси у цій боротьбі не самі.

У листівках до народів Кавказу УПА так само звертається до історії та закликає народи повставати зі зброєю в руках формуючи власні загони або долучатися до українських повстанців. У зверненні «Армяне и другие народы Кавказа!»⁸³ українці всебічно звертаються до національних меншин Кавказу, що перебувають у складі ЧА із закликом творити свої національні держави та армію, звертаються до історії Кавказу,

⁸⁰ Цит. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943-1945... — с. 416

⁸¹ Цит. Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 180

⁸² Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 180

⁸³ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 179

використовують відчуття патріотизму зазначаючи важливість державотворчих процесів у регіоні на початку ХХ ст. У таких листівках, як «Азербайджанцы!»⁸⁴, «Армяне!»⁸⁵, «Грузины»⁸⁶ та інших, командування УПА звертається до народів Кавказу та Азії пригадуючи державотворчі процеси як середньовіччя, так і пост-імперського періоду. Головним кличем УПА було долучатися до боротьби поневолених народів та не лише послаблювати ЧА дезертирством, але в першу чергу боротися за власні етнічні держави які більшовики захопили у період з 1917-1921 рр.

У 1943 році 21-22 листопада відбулася зустріч делегатів національних меншин зорганізована ОУН. Ця зустріч ознаменувала Першу Конференцію Поневолених Народів Сходу Європи та Азії.⁸⁷ На з'їзді ухвалили рішення по створенні організацій які як і ОУН боротимуться за визволення свого народу.

Револьюційний комітет поневолених народів через листівки «Кубанці! Славні правнуки запорозьких козаків!» за липень 1944 року⁸⁸ звертається до кубанців як до «братів-козаків». У агітівці автори також звертаються до історії, згадують ліквідацію Запорізької Січі, русифікацію Кубані, пригадують 1918 рік коли Кубань мала об'єднатися з УНР, але більшовики захопили регіон. До кубанців звертаються з гаслами створювати власні бойові козацькі загони при УПА та боротися проти радянської влади.

Не можна не згадати агітлистівку «Русские!»⁸⁹ яка звертається від імені УПА до росіян. Головною тезою листівки є заклик росіян боротися проти імперіалізму який спочатку існував у вигляді «білої імперії», а

⁸⁴ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 175

⁸⁵ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 177

⁸⁶ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 183

⁸⁷ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 205

⁸⁸ ОУН УПА в роки війни... — с. 399

⁸⁹ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 189

тепер існує у вигляді «більшовицької імперії», а єдиним можливим і справедливим майбутнім для російського народу буде створення власної держави у етнічних межах та дружбі із сусідами. Також окремо виділене звернення до росіян які перебувають на території України і тих кого мобілізували до лав німецьких військ, у цих абзацах росіян закликають зі зброєю переходити на бік УПА та формувати національні підрозділи для боротьби проти німців та більшовиків.

Проте важко сказати чи були звернення до російського народу та казаків з метою підбурення до національної боротьби дієві. Полковник Мирослав «Орест» Онишкевич у звіті за березень 1944 року⁹⁰ вмістив свої враження від зустрічі з представниками донських казаків зазначивши що попри ворожість до радянської влади, вони зберігають ідеї панславізму під російською гегемонією і не є щирими по відношенню до національно визвольної боротьби УПА та інших народів. Резюмуючи Орест визнає, що «Москва» будь вона червона чи біла, все одно претендуватиме на українські землі, а відповідно на українську самостійність. Подібну позицію висловлював і командир УПА на ПЗУЗ у листі до полковника червоних партизан, дорікаючи у імперіалістичності російського народу.

У листівках спрямованих напряму до червоно армійців, УПА, від імені якої ці листівки надсилалися, розділяло владу та керівництво зі звичайними солдатами та насильно мобілізованими. Головною ідеєю цих звернень було деморалізувати особовий склад, висвітлити злочинність радянського режиму та підбурити червоноармійців до дезертирства з подальшою інтеграцією у лави УПА. Повстанці ширили листівки між червоноармійцями, в першу чергу українцями, для розкладення Червоної Армії та підвищення ненависті до радянської влади. Такі агітки як «Українці — бійці і командири Червоної Армії! Брати наші рідні!»⁹¹,

⁹⁰ ОУН УПА в роки війни... — с. 388

⁹¹ ОУН УПА в роки війни... — с. 373

«Червоноармійці і командири»⁹², «До пораненого бійця»⁹³, як і радянські агітки, мали більше емоційний характер, вони на пряму закликали до дезертирства і пропагували тезу що сталінський Радянський Союз теж саме за рівнем злочинного ставлення до людини та інших народів в цілому, що і гітлерівський Третій Райх. Але що неможливо не зауважити, так це те, що листівки УПА завжди намагалися висвітлювати злочини режимів, наводили історії з фронту, як у листівці до пораненого бійця, де засвідчена кількість трупів які були залишені після наступу Червоної Армії на західі України.⁹⁴ Втім не можна казати, що пропаганда УПА була без прикрас, пропагандистський відділ ОУН прямо наказував «бити більшовиків більшовицькою зброєю» та гіперболізувати усі кожен антиукраїнський акт зі сторони радянської влади та армії.⁹⁵

На стінах, парканах та мурах повстанці мали завдання виписувати на видних місцях фарбами кличі націлені на радянських військових. Окрім антинімецьких та антирадянських кличів, такі як «Геть більшовицьку і фашистівську диктатури!», «Геть московський і німецький імперіялізм»⁹⁶, виписувалися і заклики до революції національних держав: «Хай живе революція і мир!», «Хай живе визвольна боротьба поневолених народів Сходу Європи, Кавказу і Середньої Азії!», «Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава!», «Хай живуть національні держави поневолених народів Москвою!», «Хай живе влада кожного народу на його землі!»⁹⁷

2.3 Пропагандистські рейди

⁹² Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: Листівка УПА «Червоноармійці і командири»

⁹³ ОУН УПА в роки війни... — с. 424

⁹⁴ ОУН УПА в роки війни... — с. 424

⁹⁵ ОУН УПА в роки війни... — с. 383

⁹⁶ ОУН УПА в роки війни... — с. 383

⁹⁷ Там само.

Після початку німецько-радянської війни, радянська влада разом з військовими відступила з України паралельно знищуючи адміністративні будівлі та мінуючи міста. Німецькі війська просувалися на схід чим користувалася ОУН, що сформувала похідні групи для інформаційно-пропагандистських рейдів Україною з метою ширення націоналістичних та самостійницьких ідей. Мета таких походів була максимальне охоплення місцевості націоналістичними ідеями та встановлення впливу оунівських осередків, які мали б готувати населення до боротьби за УССД.

Похідні групи ОУН складалися із досвідчених пропагандистів, так до центральних областей вирушила похідна група під керівництвом Миколи «Сеншина» Лемика, до східних областей під керівництвом Зеновія «Дніпрового» Матли та до південних під керівництвом Миколи «Недобитого» Климишина.⁹⁸ Так за списком від 18 липня 1941 р. Вже у період з 17 по 19 липня було сформовано декілька роїв для походу в глиб України які рухалися на Кам'янець-подільський, Вінницю, Житомир, Київ, Чернігів, Суми, Миколаїв, Дніпропетровськ, Сталін, Полтаву та Харків.⁹⁹ При собі похідні групи часто мали літературу ОУН у більшій кількості ніж особистих речей, та з причин конспірації групи часто перегруповувалися та змінювали свої пункти. Також важливим у просуванні між містами було зберігати безпеку членів похідних груп, так жінки пропагандистки з просуванням глибше на схід були майже завжди у супроводі чоловіків.¹⁰⁰

З приходом похідних груп у нові міста розгорталися пропагандистські осередки, в першу чергу велася усна пропаганда та відкривалися місцеві друкарні, товариства як «Просвіта» та пласт. Станом

⁹⁸Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 49

⁹⁹ ОУН УПА в роки війни... — с. 246

¹⁰⁰ ОУН УПА в роки війни... — с. 247-251

на осінь 1941 р. референтурі пропаганди вдалося легалізувати свою діяльність майже на всіх теренах України окрім частини Донбасу та Ворошиловграду (Луганськ), оскільки там ще залишалася радянська влада.¹⁰¹ Такий успіх пропаганди був зумовлений вже неодноразово згаданою нейтральністю до німецьких військ у надії на створення держави з їх дозволу та «інформаційним вакуумом» у щойно окупованих регіонах, що дало можливість взяти першість та заповнити «вакуум».¹⁰²

Не можна не відмітити зміну характеру пропаганди в залежності від регіону оперування оунівців. Так після першого надзвичайно великого з'їзду ОУН було надано рекомендації по зміні риторики не просто на антинімецьку, а й на антиімперіалістичну роз'яснюючи у листівках та пресі про боротьбу за права людини проти німецької та радянської колонізації.¹⁰³ Такі зміни були спричинені особливістю політичного дискурсу у східних та південних регіонах де гасла про національну свідомість та державотворення діяли менш ефективно, оскільки пригнічений стан населення потребував в першу чергу соціальної справедливості, а вже потім національної самоідентифікації. До листопада 1942 року референтура пропаганди на сході, і в цілому керівництво ОУН, переживало стагнацію. Микола Лебідь дотримувався на сході старої форми пропаганди та націоналізму, так званого «донського» варіанту.¹⁰⁴ Але у процесі усвідомлення небезпеки нацизму та неминучої загрози нової радянської окупації, керівництво ОУН консолідувалося та розпочався процес демократизації організації, не в останню чергу через вступ до організації українців зі сходу та півдня.

¹⁰¹ Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність... — с. 32

¹⁰² Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 51

¹⁰³ Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність... — с. 131

¹⁰⁴ Там само.

Осередки ОУН які були організовані у Києві, Харкові, Одесі, Запоріжжі та інших містах залучали місцевих симпатиків до організації та інформаційної роботи у осередках товариства «Просвіта» або нових регіональних товариствах, друкарнях, молодіжних організаціях тощо.¹⁰⁵ Члени ОУН, як і у Рівному, також вливалися у ряди харківської української міліції при німецькій адміністрації з метою «підбурення» міліціонерів до дезертирства.¹⁰⁶

Створення УПА, як було вже розглянуто у попередніх розділах, стало новим етапом у пропаганді ОУН і на сході та півдні. Під час військових рейдів та пропагандистських походів, УПА також активно ширила листівки, журнали, газети та кличі ОУН з активною мобілізаційною політикою. Як вже згадувалося, роль пропагандистів виконувалася командирами, виховниками та досвідченими вояками, так після перелому на фронті 1943-1944 рр. загони УПА просувалися на східні території де радянська влада ще не встигла закріпитися, а отже була можливість завербувати військовий потенціал вмотивованих «українців східняків» поки вони не були мобілізовані ЧА.¹⁰⁷¹⁰⁸ Також у регіонах рейдування УПА у мобілізаційному процесі молодого чоловічого населення до своїх лав демонстрували військову спроможність загонів та захист місцевого населення.¹⁰⁹ Таким чином похідні групи ОУН створювали умови для національної самосвідомості українців через осередки та напів підпільні організації, а УПА демонстрацією військової сили підтверджувала тезу про можливість здобути Українську державу у бою. З насуванням лінії фронту до Донбасу, ідеї націоналізму та самостійної держави підхоплювалися людьми на тлі послаблення радянських настроїв та

¹⁰⁵ ОУН УПА в роки війни... — с. 195

¹⁰⁶ ОУН УПА в роки війни... — с. 186

¹⁰⁷ Петро Кекіш: Спогади радиста УПА... — с. 30

¹⁰⁸ Воєнна округа «Лисоня»... — с. 59

¹⁰⁹ Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід»... — с. 14

страху перед боями. Весною 1943 р. під час поїздок до Запоріжжя та Дніпропетровщини з ціллю обміняти хліб, українці приносили вісті про ОУН та УПА, обговорювали і в цілому листівки похідних груп справляли велике враження.¹¹⁰ Що правда листівки не завжди розуміли українською, так у листівці «Граждане» було багато «галицизмів», що не зрозуміло було жителям сходу та в цілому справляло не найкраще враження, тому «конче необхідно» було залучати місцевих українців які могли б писати місцевою мовою.¹¹¹

Радянська окупація виявилася значно жорсткішою для існування активної пропаганди повстанської армії, тому під час наступу ЧА на схід та південь України, осередки ОУН переходили у глибоке підпілля, а загони УПА переформовувалися і в переважній більшості поверталися на захід України.¹¹² Це було пов'язано і з політичною підготовкою українців східних та південних регіонів і з значно жорсткішою пропагандою СРСР. Радянська пропаганда агресивно використовувала наратив про «пособників фашистів» спираючись на те що до 1942 року ОУН не виступала відкрито з антинімецькою позицією, а повстанці УПА буцімто не вели боїв з німцями, а лише з польськими та червоними партизанами, викручуючи факти та додаючи емоційного забарвлення у значно більшій мірі ніж ОУН у своїх зверненнях називаючи «запроданцями», «бандами», «гестапівськими прихвостнями» тощо. Такі «гебельські» методи разом з формуваннями спеціальних загонів НКВС не лише з вмотивованих радянських українців¹¹³, а й червоних партизан з українського штабу,¹¹⁴ підривали можливості мобілізації до УПА українців з інших регіонів.

¹¹⁰ ОУН УПА в роки війни... — с. 318

¹¹¹ ОУН УПА в роки війни... — с. 318, 324

¹¹² ОУН УПА в роки війни... — с. 450

¹¹³ Волинь і Полісся: УПА та запілля... — с. 117

¹¹⁴ Волинь і Полісся: УПА та запілля... — с. 89

Ймовірно пропагандистський тиск та агентурна мережа НКВС стала причиною частого дезертирства «східняків» з лав УПА.¹¹⁵

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи агітаційну та пропагандистську роботу ОУН та УПА серед можна побачити, що референтура пропаганди намагалася проникнути у всі можливі структури німецької адміністрації і також вести активну інформаційну діяльність серед місцевого населення. Особливо референтура приділяла увагу національним символам та пантеону героїв України. Таким чином намагаючися розвинути у свідомості людей розуміння того, що українці це багата нація яка заслуговує на власну державу яка була втрачена на початку століття. Аналізуючи пропаганду серед червоноармійців та партизан, можна зазначити високий вклад пропагандистських сил у листівки та тексти які друкувалися у зверненнях як до червоноармійців, так і до інших народів. УПА неодноразово наголошувала на злочинності саме керівництва Радянського Союзу і максимально намагалася залучитися підтримкою інших народів поширюючи клич «Воля народам Східної Європи та Азії!». У листівках майже завжди наводилися історичні епізоди або нещодавні події які мали на меті робити текст значно авторитетнішим, а в усній роботі з ворогом де вона була можлива, завжди робився акцент на загальній меті для незалежних держав та націй. Зауважимо, що пропаганда ОУН на східних, центральних та південних регіонах не мала такого успіху як на західних, проте під час німецької окупації пропаганда ОУН змогла еволюціонувати та стати більш гнучкою і демократичною, що дозволило поповнити організацію новими членами. У результаті повторної окупації СРСР України ОУН не змогла витримати протистояння пропаганди, не в

¹¹⁵УПА і запілля на ПЗУЗ... — с. 82, 121, 431.

останню чергу через залучення українців до антинаціоналістичної діяльності. УПА також не мала великого впливу на східно-південних регіонах та тривалого перебування загонів УПА. Цілком можна вважати, що ОУН не вдалося вчасно досягти цілей пропаганди, та схилити на свій бік українське населення, що і стало однією з причин підняття повстання в УРСР.

РОЗДІЛ 3

ВІЗУАЛЬНА ПРОПАГАНДА В ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ТА УПА

В умовах підпілля та партизанської боротьби можливість друкувати періодичні видання і в цілому створювати друковану літературу, як листівки, суттєво ускладнений процес, особливо з вимогою у великому тиражу продукції. Проте преса все одно була одним з основних інструментів українських націоналістів у інформаційно-пропагандистській боротьбі. Там де повстанці не могли проводити мітинги — поширювали книги, журнали та газети, де не могли агітувати населення — розкидали агітаційні листівки. Такі можливості були обумовлені досвідченості ОУН та налаштованій підпільній мережі друкарень у західних регіонах, що дозволило перенести досвід видавництва на схід України. Завдяки друкованій літературі ОУН мали можливість поширювати націоналістичні ідеї до мас не лише постійною присутністю та агітацією у населених пунктах. Ці друкарські осередки були добре зорганізовані та мали багато відмінностей у залежності від місця розташування або призначення. Осередки могли розміщуватися у селах, містах або і у лісі маскуючись у повстанських бункерах — криївках.

Можливість залучити до друкарства велику кількість спеціалістів та техніки дозволила ОУН друкувати не лише книги та агітаційні листівки, а масово тиражувати повстанські журнали та газети з ілюстраціями. Графічне оздоблення також зіграло одну з провідних ролей, оскільки ілюстрації значно доступніші та ефектніші для сприйняття мас. Керуючись цими особливостями художники ОУН та УПА окрім ілюстрацій створювали спеціальну повстанську валюту — бофони, що

містили на собі яскраві ілюстрації символів України, ОУН, УПА та сюжети які стосувалися національно визвольної боротьби. Таким чином інформація про ОУН та УПА пропагувалася навіть без активної участі націоналістів.

У цьому розділі ми розглянемо друковану літературу та періодичні видання які ОУН та УПА які вони поширювали між населенням у період Другої Світової війни для інформаційно-пропагандистського впливу. Розглянемо еволюцію та особливості друкованих листівок та інформаційних аркушів призначених для інформування та агітації місцевого населення, ілюстративну частину пропаганди яка була виражена у ілюстраціях до журналів та на бофонах та на базі джерел проаналізуємо можливості референтури пропаганди у створенні та експлуатуванні друкарських осередків у регіоні оперування.

3.1 Листівки та бофони

Після акту відновлення Української Держави 1941 року та подальших арештів очільників ОУН німецька адміністрація почала обмежувати пропагандистську діяльність ОУН. Впродовж літа 1941 року у пресованих виданнях ОУН містилася прихильність до німецької адміністрації та армії, але попри це видання були наповнені роз'яснювальною інформацією про ОУН та націоналізм, проводилася ідеологічна пропаганда допоки адміністрація не заборонила будь-які прояви самостійництва.¹¹⁶ Заборонялася агітація та поширення літератури з самостійницьким проукраїнськими кличами, навіть на парканах заборонялося згадувати про вільну Україну або Степана Бандеру, натомість рекомендувалося писати «Звільнена Україна»¹¹⁷ говорячи тим самим що Україна була звільнена німцями від радянської влади. Проте

¹¹⁶ Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 55

¹¹⁷ ОУН УПА в роки війни... — с. 254

після вересневого з'їзду ОУН і узгодження позиції що німецький режим на рівні з радянським загрожує ідеям УССД, переведена у підпілля преса почала тиражувати листівки від імені ОУН у яких зверталася до українського народу. Ці листівки були в першу чергу спрямованими на інформування українського населення про діяльність ОУН в умовах окупації німецькими військами та пропаганду ідей інтегрального націоналізму.¹¹⁸ Вже з 1942 року активізувалась підготовлена пропаганда ОУН і перейшла на антинімецькі засади. Головними тезами залишалися ідеї боротьби проти будь яких імперіалістичних режимів за УССД, що у серпні 1943 року було офіційно прийнято на третьому Надзвичайно великому зборі ОУН.¹¹⁹

З початком формування та активних дій перших загонів УПА постала проблема репрезентації націоналістів як окремих від радянських формувань партизан, оскільки необізнаність населення та німецької адміністрації суцільно шкодили репутації повстанців. Пропаганда Німеччини ототожнювала партизанську боротьбу УПА та червоних партизан¹²⁰ і це підривало діяльність УПА та дезінформувало населення, що стало причиною поширення листівки «Партизанка і наше становище до неї»¹²¹ від жовтня 1942 р. У листівці ОУН звинувачує керівництво Радянського Союзу, а саме Сталіна і Сікорського, у провокативних діях радянських партизан, що діють від імені українського народу тим самим налаштовуючи німецькі каральні сили проти українського населення. ОУН закликає об'єднувати сили навколо ідеї УССД та роз'яснювало що партизанщина може бути першим кроком, але не основною силою виділяючи шрифтом основні цілі «Наш час ще прийде. Він мусить застати нас зорганізованими, об'єднаними біля прапора ОУН, підпорядкованих

¹¹⁸ УПА історія нескорених... — с. 219

¹¹⁹ Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 63

¹²⁰ Волинь і Полісся: німецька окупація... — с. 108

¹²¹ Листівка ОУН. Партизанка і наше становище до неї...

одному революційно-політичному проводові. До цього мусимо тепер змагати.»¹²²

Окрім текстових листівок ОУН використовувала також і власну грошову одиницю яка не була офіційною валютою, а радше грошовими талонами. Такі гроші називалися «купони», «блочок», «цеголка», «біфони», «бофони».¹²³ У історіографії утвердилася найпоширеніша назва «бофон», що складається з двох слів які частіше всього друкувалися на купюрах — «(на) бойовий фонд». З 1941 року під час окупації нацистами ОУН доклало зусиль до систематизації бофонів та купувала, але радше сказати обмінювала, продукти, речі та німецькі гроші на бофони. Організація не бажала насильно вилучати у населення товари, а тому бофони мали стати талонами які після здобуття державності для України мали б принести власникам грошові виплати за свій внесок у національну боротьбу. Такі бофони у почали з 1941 р. Використовуватися у Галичині, з 1943 р. На Волині та Поліссі, з 1944 р. Бофони ширилися вже далі на схід разом із загонами УПА.¹²⁴ Першим відомим бофоном в німецькій окупації вважається червоно-чорний бофон 1941 р. з написом у табличках «Боевий фонд ОУН. День боротьби.», оунівськими стягами, щитом з тризубом у горі та з датами у верхніх куточках 1 серпня 1919 р. та 31 серпня 1941 р. присвячений до звільнення Києва військами Директорії та Української Галицької Армії та святкуванню ОУН дня «Свято Зброї!» відповідно. (дод. 1) Особливість галицьких бофонів була у їх розмірі та відсутності номіналу, що робило їх схожими на поштові марки ніж на купюри, всі вони до 1942 року були присвячені святам «Свято Зброї!», «Свято Героїв революції», «Свято Соборності України» тощо. Відсутність номіналу була зумовлена збіднілістю населення після реквізицій майна німецькими

¹²² Цит. Листівка ОУН. Партизанка і наше становище до неї...

¹²³ Бофони: грошові документи ОУН і УПА... — с. 14

¹²⁴ Бофони: грошові документи ОУН і УПА... — с. 17

військами, тому ОУН приймали внески від населення у такому розмірі скільки вони могли пожертвувати. Проте тогочасні бофони часто були подібні до листівок і мали широкі поля на яких додруковували або дописували номінали, як на бофоні 1942 року присвяченому параді військ після звільнення Києва на Софіївській площі. (дод. 2) Внизу на полях додруковано номінал 10 злотих. Оскільки більшість бофонів були односторонніми, то у випадку якщо на купоні не було місця для номіналу поруч із зображенням його дописували або додруковували на звороті де було пусто.¹²⁵ Таким чином ОУН могла випускати велику кількість бофонів з одною сюжетною ілюстрацією і окремо додавати суму яку отримувало місцеве населення відповідно до внеску. Також бофони мали сюжети свят не лише націоналістичних, а й релігійних. Свідчення цьому є купюри які обмінювали на святкуваннях Великодня, Різдва тощо.¹²⁶

Однією з головних листівок УПА яка окреслила не лише антинімецьку та антирадянську позицію, а й політичну програму, стала «За що бореться Українська Повстанська Армія»¹²⁷ у якій в першій частині окреслено основну мету УПА — боротьба за УССД та право українців на гідне життя у власній національній державі. УПА бореться проти імперіалістичних ідеологій російського більшовизму та німецького націонал-соціалізму та будь яких інших «опікунів» та «визволителів» які приховують під своїми гаслами окупацію та експлуатацію інших народів. Далі йде перелік 13 положень які УПА бажають втілити у новій Самостійній Державі.

Окремо варто згадати про листівки УПА які поширювалися референтурою пропаганди на сході України. За спогадами Андрія Дольницького листівки УПА справляли велике враження на українців

¹²⁵ Бофони: грошові документи ОУН і УПА... — с. 20

¹²⁶ Бофони: грошові документи ОУН і УПА... — с. 24

¹²⁷ ОУН УПА в роки війни... — с. 313

центральных областей адже вони також ненавидять німців та більшовиків, але через «затероризованість» населення українці боялися вступати до УПА.¹²⁸ Менше з тим, агітація до поповнення лав УПА йшла активно. Ми вже розглядали агітаційні листівки до червоноармійців та народностей які були мобілізовані до окупаційних військ, але головним мобілізаційним фондом для УПА залишалися українці. У листівці ймовірно 1943-1944 рр «Звернення ОУН до українців»¹²⁹ організація закликала не вступати до ЧА та противитися насильницькій мобілізації оскільки радянська влада кине такі загони на «голодну смерть», натомість ОУН закликає вступати туди куди «кличе своя нація, свій нарід», а саме до УПА, як єдина можлива альтернатива. Подібний наратив є і в листівці ОУН «Чи знаєш ти?» яка адресована до українського юнацтва.¹³⁰ У ній як і у листівці «За що бореться УПА» пояснюється молодому населенню, що УПА бореться за УССД за справедливий лад для українців та проти імперіалізму німецького та російського. Головним завданням листівки є агітація до вступу в УПА. Листівки також розкидалися і у місцях постою ЧА.¹³¹ У період червоної окупації поширення листівок ОУН сприяло не лише інформуванню та підняттю морального духу українців, а й подекуди підривала діяльність окупаційної влади. Так на Тернопільщині у звіті за 7 вересня 1944 р пропагандисти змогли розклеїти настільки велику кількість листівок з Універсалом УГВР, що вони були навіть у військкоматах та на стінах поліції.¹³² Така зухвалість дратувала радянську владу та поширювала параною про причетність усіх українців до націоналістів в урядових структурах.

¹²⁸ Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 3... — с. 22

¹²⁹ ОУН УПА в роки війни... — с. 446

¹³⁰ ОУН УПА в роки війни... — с. 425

¹³¹ Воєнна округа «Лисоня»... — с. 258

¹³² Тернопільщина «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини»... — с. 192

З початком формувань на Волині загонів УПА 1942-1943 рр. почали з'являтися не лише листівки з сюжетами присвячені УПА, а й бофони з ілюстраціями партизанської боротьби. Тепер бофони мали ще більше інформаційно-пропагандистський характер, на купюрах зображалася зброя поруч з тризубом та написом «На бойовий фонд УПА» (дод. 3). Частіше ширилися більш якісні сюжети з повстанцями та оунівськими гаслами. Так до різдва 1944 року було випущено бофон з повстанцями які перебувають у засідці, на горі напис «Христос рождається», по боках «Слава Україні!» і «Героям Слава!», у кутку «ЦІНА» та місце для запису олівцем (дод. 4). Також почали використовувати і інші гасла які УПА ширило у своїх листівках та пресі, до прикладу «Воля народам! Воля людині!» що з'явилося на бофоні 1944 року номіналом у 10 що зображував вояка який несе стяг із зображенням руського дружинника, козака та солдата у мазепинці, ймовірно січовика (дод. 5).

Найвідоміший художник УПА Ніл Хасевич який працював над дизайном листівок та ілюстрацій у журналах, також доклав руку до цілої серії якісних бофонів які більше були схожими на кишенькові плакати за свою деталізованість. Виконувалися вони за допомогою техніки деревориту, на дерев'яних дощечках вирізалися ілюстрації, фарбувалися чорнилом або фарбою та друкувалися на папері. Така техніка дозволяла створювати якісні зображення у великій кількості. Бофони були широкоформатними, наприклад на бофоні номіналом 20 карбованців зображено вершників та танки під гаслом «Покинь мій синочку ридати, хай сліз твоїх ворог не п'є. Почуєм ми рідні гармати, угледім ми військо своє» (дод. 6). Сюжет бофону номіналом у 200 карбованців зображає наступ повстанців під тризубом та гаслами «За Україну! За волю! За народ!» (дод. 7). Найвпізнаваніший бофон, який найчастіше використовується у історіографії та новинних статтях, бофон у 300

карбованців з українськими повстанцями які під стягом «За Українську Самостійну Соборну Державу» ведуть український народ (дод. 8). На бофоні у 100 карбованців 1945 року зображений повстанець з гвинтівкою та синьо жовтим прапором який топчить стяг з німецьким орлом та серпом з молотом (дод. 9). Так усі ці бофони були не лише грошовими розписками за пожертви на потреби ОУН та УПА, а й агітівками що висвітлювало цілі ОУН та заклиало до боротьби у лавах УПА.

У бофонах львівської серії 1945 року ймовірно авторства «П. Обалія» зображено сюжети пов'язані з вогнищем, ймовірно є відсиланням на «пожежу війни» та «вогонь революції», така тематика в УПА була актуальною майже завжди, що можна простежити у чисельних публікаціях, маршах та навіть тлумаченню червоно-чорного прапору. Бофон номіналом у 5 зображає український герб на прапорі та вогонь, цифра та напис УПА графічно виведені як і на всіх бофонах серії (дод. 11). Бофон номіналом у 10 зображає вояка зі зброєю (дод. 12). У бофоні номіналом у 20 ілюстрація вже має два кольори, червоний і чорний. На зображення загін УПА йде у наступ, а на тлі чорний тризуб визирає з полум'я (дод. 13). Бофон номіналом у 50 зображує архангела Михаїла у динамічній позі польоту з тризубом на щиті (дод. 14). Бофон у 100 містить червоно-чорну графічну ілюстрацію битви мечника з вогнедишним змієм, на щиті тризуб (дод. 15). Дещо детальніша ілюстрація на бофоні номіналом у 500, повстанець зі зброєю тримає прапор у вогні, напис «УПА» і цифра мають дещо покращений шрифт і застилізовані теж під вогонь (дод. 16). Такі бофони були не настільки детально стилізовані як роботи Ніла Хасевича, але вдале ідеологічне посилення та лаконічна графіка робить ці бофони не менш цінними для пропагандистської діяльності, особливо на тлі дрібних та не деталізованих екземплярів.

Серед листівок які містили не лише текст, а й зображення було багато саме мобілізаційних листівок. До прикладу, листівка «За Українську Самостійну Соборну Державу!» на якій зображено шеренгу вояків та гасло «Хай живе всеукраїнський єдиний національний фронт!» (дод. 17). Також була знайдена листівка вже післявоєнного характеру за авторством Ніла Хасевича сюжет якої зображує карикатурну верхівку СРСР та командира який у запряженому червоноармійцями возі їде по місту і напис «За здійснення плянів кремлівських загарбників!» висміюючи таким чином загарбницьку окупацію України радянськими військами (дод. 18).

3.2 Періодичні видання

Окрім текстових листівок, листівок з карикатурами та бофонів, ОУН ширила періодичні видання такі як газети, часописи та журнали. У цьому підрозділі ми розглянемо періодичні видання ОУН та УПА які виготовляли друкарі та художники в період німецької та радянської окупації. Розберемо особливості ілюстрування часописів суто ідеологічного спрямування та гумористичного спрямування.

Окрім ідеологічної боротьби, що складалася з книг, наукових і військових публікацій, референтура пропаганди випускала молодіжні та гумористичні журнали, спрямовані на молодь та мали на меті ідеологічне інформування через гумор.¹³³

Одним з таких журналів був «Український перець» 1943-1945 роки. Він випускався раз на рік і був виконаний у червоних і чорних кольорах але також, певно через брак фарб, був і чорно-білим (дод. 19). Головним художником був вже згаданий Ніл Хасевич який проілюстрував більшість сторінок журналу. Сам «Український перець» відсилається на радянський

¹³³УПА історія нескорених... — с. 226

гумористичний журнал «Перець», що ніс у собі радянські наративи та розділяв українців на «порядних радянських» і «буржуазних націоналістів». Повстанська версія журналу також зображала карикатури та гумористичні ілюстрації на актуальні теми для ознайомчого процесу та підняття морально духу. Перший випуск «Українського перцю» випустили під гаслом «Гей, нумо ж будемо сміятись! Хай плачуть наші вороги!», а гасло усіх випусків «Сіють, зривають, мелють та ворогів перчать українські повстанці». На обкладинці зображений фрагмент мальовису який показує, що чекає на українську дійсність в окупації — нема хліба, ні свині, а є Сталін/Гітлер на стіні. У третій колонці зображене життя у Самостійній Україні:

«Сало є, хрін до нього є,

Є корова, хліб, земля!

І довкола все моє,

Й на стіні в портреті — я!»¹³⁴

Такий пропагандивний жартівливий сюжет просуває головну ідею боротьби за УССД разом з ОУН та УПА. Також у випуску на перших сторінках зображений сам Український Перець який виглядає як запорожець (дод. 19), про що і сам каже: «Я перець український, всім перцям перець і запорізького перцям син!».¹³⁵ На наступній сторінці зображена голова віслика з рисами Гітлера (дод. 19), на третій сторінці голова Сталіна з якої тягнеться щурячий хвіст (дод. 19). Малюнки супроводжуються висміюваннями сексотів, ледарів та відповідно диктаторів Гітлера та Сталіна, «декларуючи» те що коли прийде час, «Кіш Перчиний» та «Гніздо Осине», ймовірно УПА та ОУН відповідно, відіб'ють Україну у знекровлених армій. На наступній ілюстрації «Дядько Іван прорубується до волі» показує українця який пробиває замок на

¹³⁴Видання головного командування УПА... — с. 271

¹³⁵Видання головного командування УПА... — с. 272

воротах до Самостійної України (дод. 20). На перешкоді дядьку Івану Сталін та Гітлер які стріляються між собою і намагаються поцілити дядька. Обидва диктатора на стовпах з написами що несе за собою їхня влада: НКВД і Гестапо, Колгосп і Громгосп, Сибір і Німеччина тощо. Наступна ілюстрація зображує розбиті ворота та повішених диктаторів, під тризубом напис «ВОЛЯ» шрифтом схожим на шрифт бофонів авторства Ніла Хасевича (дод. 21).

Ці ілюстрації зображують головним чином боротьбу за УССД та висміювання ворогів українців через карикатури та глузливі римовані описи. У журналі міститься ще дві ілюстрації, перша відноситься до сатири «Наочний доказ» що зображує гладкого німецького офіцера (дод. 22), а текст сатири розказує як повстанці «законсервують» офіцера, що б продемонструвати як німецькі військові нажилися на вивозі продуктів та майна з України. Друга ілюстрація вже не карикатурна і зображає як батька з сином, судячи з підпису на Житомирщині, які гострять сокиру та чистять рушницю готуючись зустрічати «освободітелів» (дод. 23). У кінці випуску приписка що журнал з друкарні «Смерть імперіалістичним акулам»,¹³⁶ а наступні випуски 2 1944 р. і 3 1945 р. з друкарні «Смерть гітлерівсько-сталінським катам».¹³⁷

Обкладинка випуску 2 зображує карикатуру на Сталіна і Хрущова, відсилаючись на діяльність другого як голова УРСР та уповноваженого за дорученням Сталіна у справі боротьби НКВД з націоналістами. Як і раніше, повстанці зображені чітко і анатомічно правильно, а Сталін та Хрущов карикатурно та смішно (дод. 24). Обкладинка випуску 3 зображує актуальну на березень 1945 р. карикатуру «Ось яким «зверненням» відповідають українські повстанці на большевицьке звернення до

¹³⁶Видання головного командування УПА... — с. 284

¹³⁷Видання головного командування УПА... — с. 295, 311

населення Західної України».¹³⁸ Вишукувані повстанці показують дупу карикатурному Сталіну (дод. 25). На тему звернення є ще одна карикатура у випуску, де Українець використовує листівку зі зверненням як туалетний папір (дод. 26).

У періодичному виданні «До зброї» 1943 р. майже немає ілюстрацій оскільки у цих публікаціях робився акцент на статтях які публікував політичний відділ УПА. Втім декілька ілюстрацій, а саме портретів, містяться на сторінках. Так читача який зацікавлений у військовій діяльності УПА міг ознайомитися з героями України які поклали свої життя під час боротьби, серед них Іван «Легенда» Климів та Сергій «Остап» Качинський (дод. 27). У другій частині вкінці випуску повно сторінкова ілюстрація козака на подвір'ї з худобою який показує дулю літакам Німеччини та Радянського союзу (дод. 28). У випуску 6 знову подаються портрети героїв України Тучака «Гуня» Антіна та Корда «Кінаш» Дмитра (дод. 27). Як ми вже розглядали у розділі 2.1. ОУН збирала інформацію та фото повстанців для своїх архівів і у тому числі ці матеріали вони використовували у виданні «До зброї!» з метою висвітлення реальних осіб хто віддав життя за Україну. Такі пропагандистські дії мали на меті не лише історичної фіксації жертвності, а й демонстрації реальності війни за УССД для читача.

Часопис «Ідея і чин» також мав мало ілюстрацій і переважно це були обкладинки. На обкладинці випуску 1 першого вересня 1942 р. Помістили фотографію вже згаданого очільника референтури пропаганди Дмитра «Орлика» Мирона з інформацією про його смерть.¹³⁹ Випуск 2 за 1943 р. також розпочинався з фотографії, у цьому випадку Івана «Легенди» Климів.¹⁴⁰ Випуск 3 за 1943 р. зображає вже ілюстрацію повстанців які

¹³⁸ Видання головного командування УПА... — с. 297

¹³⁹ Ідея і чин. Орган Проводу ОУН... — с. 39

¹⁴⁰ Ідея і чин. Орган Проводу ОУН... — с. 81

йдуть у бій, а на тлі янгол на коні, мечем та щитом на якому герб, а у кутку герб ОУН (дод. 30). У наступному випуску також на обкладинці ілюстрація присвячена до річниці проголошення акту Відновлення Української Держави (дод. 31). Кожен випуск завершується закликком прочитати і передати товаришу і емблемою «ПБ» (ймовірно «Провід Бандери») та язичницьким символом (дод. 32).

3.3 Матеріали підпільних друкарень

У останньому підрозділі ми систематизовано розглянемо візуальну продукцію пропаганди ОУН та УПА яку виготовлювали у друкарнях референтури. Ми вже дослідили техніки створення листівок, бофонів та повстанської преси, тож підсумовуючи розглянемо яким чином друкувалася пропагандистська література націоналістів. Також спираючися на документи ми розглянемо процес створення та облаштування друкарень.

Оскільки ОУН не мала підтримки від світової спільноти, а фінансуванням допомагала еміграція та місцеве населення, організація мусила знаходити дешеві доступні варіанти. Таким чином друкарські осередки розміщувалися у легальних видавництвах, захоплюючи їх силою та перетворюючи у власні осередки пропаганди.¹⁴¹ Також друкарні розгорталися у квартирах, хатах, а пізніше у бункерах-криївках. Налагоджена до 1939 р. мережа друкарень ОУН згуртувала у лавах організації талановитих публіцистів, що з проголошенням акту Відновлення Української Держави посилили свою діяльність у окупованих німцями теренах, спочатку напів легально, а потім знову підпільно через товариства «Просвіта» та «Січ». Перехід до підпільного друкарства зумовлений несприйняттям німецькою адміністрацією

¹⁴¹Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА... — с. 18

самостійницьких газет, які закривалися та розпускалися.¹⁴² Тому ОУН мусило переходити на власне забезпечення. Члени організації отримали розпорядження закуповувати у інших країнах друкарські машинки, цокольні апарати для копіювання, ріжуче приладдя, чорнила, папір тощо. Особливо зверталася увага на захоплення приладів та сировини у друкарських осередках звідки відступила ЧА та радянська влада.¹⁴³

У західних регіонах діяло багато регіональних та місцевих газет, так у Львові були газета «Українські вісті», у Дрогобичах «Вільне слово», Чортків «Тризуб», Калуш «Золотий тризуб», Рівне «Волинь» тощо.¹⁴⁴

На інших регіонах України куди просувалися похідні групи ОУН також відкривалися місцеві друкарні і випускалися періодичні видання. У Києві «Українське слово», «Літаври», у Дніпропетровську (Дніпрі) «Дніпровська газета», у Кременчуку «Нова Україна», Суми «Сумський вісник», Полтава «Голос Полтавщини», Артемівськ «Бахмутська газета», Сталіно (Донецьк) «Донецький вісник», Одеса «Чорноморець» тощо.¹⁴⁵

Зі створенням УПА почали створюватися і друкарні на місці постойової та куренів. Такі друкарські осередки були переважно у глибині лісів або серед великої кількості прихильників УПА для аби уникнути викриття.¹⁴⁶ Найчастіше друкарні розміщувалися біля лісів, у горах, або у глухих селах, бажано у хаті члена організації, або родича, аби уникнути викриття через людей які не пов'язані кровно або організаційно з ОУН.¹⁴⁷ Як приклад друкарні що розташовувалася у квартирі є осередок окружного проводу ОУН на Буковині де під керівництвом Онуфрія

¹⁴²Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 78

¹⁴³Мизак Н. Діяльність референтури пропаганди УПА—«Захід»... — с. 100

¹⁴⁴Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН... — с. 33

¹⁴⁵Там само.

¹⁴⁶Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід»... — с. 342

¹⁴⁷Стасюк О. Й. Підпільні друкарні ОУН... — с. 68

«Сяна» Перуна у місті Чернівці, вул. Краснодарська, 9, де випускалися листівки, карикатури та бофони номіналами 10, 30, 50, 100 карбованців.¹⁴⁸

Як вже було згадано, ОУН не мали міжнародної підтримки, або будь якого іншого спонсорства окрім пожертв українців, а в умовах німецької окупації друкарське обладнання можна було здобути частіше всього силою. З відступом німецьких військ у 1944 р. ОУН видало інструкції у яких також згадувалося про необхідність захоплення покинутих німцями міст та вивозу усього, що може допомогти у друкарстві від друкарських машинок до паперу і чорнил.¹⁴⁹ Відповідно всі ресурси мали б передатися друкарням у розпорядження для продовження пропагандистської справи. У 1944 р. в групи «Лиман» на Волині було в розпорядженні 6 друкарських машинок різних фірм, 2 машинки з українсько-російським шрифтом, 3 з російським та 1 з польським, та надруковані примірники для копіювання на циклостилі листівки «До народів Кавказу та Азії», «Товарищи красноармейцы» і «Мадяри» які ширилися між ЧА та угорцями у німецькій армії.¹⁵⁰

У листопаді 1944 року було прийнято рішення відокремити друкарні від референтури пропаганди та перейменовано їх у «технічні ланки».¹⁵¹ Такі дії були спричинені втратою великої кількості друкарень та кваліфікованого персоналу для обслуговування та ведення діяльності. У результаті навіть були обмежені або і геть зупинений вихід часописів «Інформатор», «До зброї!», «Вільна Україна» тощо.¹⁵² Друкарні також і передислоковувалися, переважно це стосувалося тих ланок які були викриті або навпаки що б уникнути викриття. Вже після війни коли активно діяли каральні акції НКВД повстанці шукали можливості

¹⁴⁸ Підпілля ОУН на Буковині: 194-1951... — с. 43

¹⁴⁹ ОУН УПА в роки війни... — с. 381

¹⁵⁰ УПА і запілля на ПЗУЗ... — с. 468

¹⁵¹ Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність... — с. 116

¹⁵² Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА... — с. 206

комунікації з населенням і читачами. Так на сторінках журналу «До волі!» регулярно з'являлися звернення і відповіді, до прикладу, чому треба писати «большевизм», а не «більшовизм», чому на вірш читача була відмова, та які є рекомендації до тексту тощо.¹⁵³

Висновки до розділу 3

Друкарська справа в інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН та УПА займала визначну роль, оскільки велику силу пропаганда мала у друкованому слові. ОУН маючи досвід у налагодженні мережі пропаганди до 1939 р. змогли оперативно адаптуватися до умов німецької окупації та розпочати власну діяльність. Листівки та бофони були найоптимальнішими знаряддями друкованої пропаганди ОУН та УПА, їх можна було розміщувати та розкидати у місцях де націоналісти не мали тривалого постою і все одно інформувати про свою діяльність населення. Література роздавалася у населених пунктах або продавалася. Населення отримувало бофони, які були не лише «сувенірами» за надану допомогу, а й ілюстрованою агітацією, що могла передаватися між населенням і без додаткових слів швидко передавати інформацію сюжету якою були цілі ОУН та УПА. Ілюстрації у журналах також мали свій вплив, особливо у сатиричних журналах як «Український Перець», завдяки сатирі та карикатурі читач не лише інформувався про події у світі, а й розважався висміюванням ворогів ОУН та УПА. Технічні ланки УПА виконували надважливу роль у інформаційно-пропагандистській діяльності оскільки завдяки друкарстві вдавалося створювати бофони, листівки, журнали, газети, книги та іншу літературу, що допомагало націоналістам поширювати свою пропаганду та інформацію про діяльність як організації так і повстанців.

¹⁵³Мизак Н., Твердушкін Р., Коваль І. За тебе, свята Україно... — с. 92, 122

ВИСНОВКИ

Діяльність ОУН та УПА у інформаційній та пропагандистській галузі являє собою широку та перспективну тему для більш ґрунтовного дослідження та нового підходу вивчення. Так маючи велику кількість опублікованих джерел та матеріалів які стосуються націоналістичного спротиву в Україні сучасна історіографія має можливість дослідити всі методи ведення пропаганди ОУН та УПА. Сама Організація маючи великий досвід у організації підпільної діяльності та веденні пропаганди на момент окупації Німеччиною України використала відпрацьовану чітку стратегію для агітації та пробудження національної свідомості мас. Втім просуваючись на схід та південь України референтура пропаганди зіштовхнулася з регіональними особливостями теренів, що були тривалий час під радянською окупацією, тому долаючи внутрішню кризу і залучаючи прихильників з місцевого населення вдалося покращити стан речей, але це не допомогло заручитися широкою підтримкою у регіонах, на заваді стало занадто швидке просування Червоної Армії. Що стосується західних регіонів, то маючи якісне підґрунтя зі значно свідоміших мас населення ОУН змогло досягти широкої підтримки та налагодження мережі пропаганди, а зі створенням УПА та активних бойових акцій проти окупаційних військ, що супроводжувалися пропагандистськими акціями у регіоні, національний рух отримав значну популярність.

Також референтура активно діяла пропагандуючи свої ідеї серед червоних партизан та червоноармійців. Основним завданням акцій та листівок зі зверненням до ворожих загонів була підривна діяльність морального та військового стану загонів, а також агітація національних

меншин до дезертирства та спільної боротьби проти тоталітаризму Радянського Союзу.

Візуальна пропаганда референтури яка знаходила своє місце на листівках, бофонах та журналах мала так само великий вплив на свідомість мас. Героїчні сюжети дереворитів та яскраві ілюстрації додатково підсилювали свідомість глядача та не вимагала від нього вміння читати, що допомагало пришвидшувати розповсюдження ідей українського націоналізму.

Підсумовуючи можна твердо зазначити, що інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН та УПА залишила багато джерел та матеріалу для дослідження і подальшого ґрунтовного вивчення діяльності націоналістичного руху опору та його пропаганди.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: За здійснення плянів кремлівських загарбників! URL:
<https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1209/za-zdiisnennia-plianiv-kremlivskykh-zaharbnykiv.html> (дата звернення: 10.04.2025)
2. Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: За Українську Самостійну Соборну Державу! URL:
<https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1198/za-ukrainsku-samostiinu-sobornu-derzhavu.html> (дата звернення: 10.04.2025)
3. Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: Листівка УПА «Червоноармійці і командири» URL:
<https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1246/lystivka-upa-chervonoarmiitsi-i-komandyry.html> (дата звернення: 10.04.2025)
4. Архів ОУН. Колекції. Інформаційні листівки: Уривок листівки УПА URL:
<https://ounuis.info/collections/leaflets/information/1210/uryvok-lystivky-upa.html> (дата звернення: 10.04.2025)
5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії України 1943-1959. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 3, 2001. 648 с.
6. Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Авт.-упоряд. Клименко О.; За ред. Даниленка В. Київ: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. 192 с., іл.
7. Видання головного командування УПА. Редрада: П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т.1, 1995. 482 с.

8. Воєнна округа «Лисоня» 1943-1952 Документи і матеріали. Редрада: П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 20, 2012. с. 847
9. Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 1. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 1, 1989. 269 с.
10. Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 1. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 2, 1990. 273 с.
11. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 2, 1999. 724 с.
12. Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 3. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 3, 1984. 317 с.
13. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942-1946. Редрада: Маївський Ю., Штендера Є. Торонто: «Літопис УПА» Т. 24, 1995. 599 с.
14. Листівка ОУН. Партизанка та наше становище до неї. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/7472/> (дата звернення: 27.04.2025)
15. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун». Упор. Ковальчук В. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 11, 2007. с. 849
16. Мизак Н., Твердушкін Р., Коваль І. За тебе, свята Україно. Малокужелівський архів ОУН. Книга дев'ята. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. 496 с., іл.
17. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Упор. Сергійчук В. Київ: «Дніпро», 1996. 496 с.
18. Петро Кекіш: Спогади радиста УПА. Упорядник: Волянчук С. Торонто-Львів: «Літопис УПА. Події та люди» Т. 30, 2015. с. 130
19. Підпілля ОУН на Буковині: 194-1951. Документи і матеріали. П. Сохань та ін. Київ-Торонто: «Літопис УПА» Т. 19, 2012. 787 с.

20. Тернопільщина “Вісті з Терену” та “Вістки з Тернопільщини” 1943 – 1950
Книга 1. Редрада: Гомзяк І., Посівнич М. Торонто-Львів: «Літопис УПА»
Т. 49, 2010. 835 с.
21. УПА в світлі німецьких документів. Книга третя: червень 1941 — травень
1943. Редрада: Є. Штендер, П. Потічний. Торонто: «Літопис УПА» Т. 21,
1991. 282 с.
22. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943-1945: Нові документи. П. Сохань та ін. Київ-
Торонто: «Літопис УПА» Т. 14, 2010. 641 с.

Література

1. Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(б) і УПА
серед населення окупованої території України. Київські історичні студії
№ 1(8), 2019. 67–73 с.
2. Вовк О. Диверсійна група УПА «Схід». Український визвольний рух:
Науковий збірник № 22. Львів, 2016. 336-374 с.
3. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в
прилеглих регіонах у 1943—1946 рр. Український визвольний рух:
Науковий збірник № 8. Львів, 2006. 164-224 с.
4. Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність
ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): дис. ...
канд. іст. Наук: 07.00.01. Національна академія оборони України. Київ,
2006. 215 с.
5. Мизак Н. Діяльність референтури пропаганди УПА—«Захід» і збройного
підпілля ОУН у 1942–1952 рр. Науковий вісник Чернівецького
університету. Історія. Випуск. 250–251, 2005. 99-104 с.
6. Політико-пропагандивна робота ОУН і УПА в 1940-х роках: основний
зміст та напрямки : Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції
«Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до

- 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)». Житомир, 2016. 92-96 с.
7. Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929-1939 рр. Український визвольний рух №9. Львів, 2007. 61-78 с.
 8. Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1954 рр.): дис. ... канд. іст. Наук: 07.00.01. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2004. 156 с.
 9. Стасюк О.. *Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН. Український визвольний рух: науковий збірник №15.* Львів, 2011. 63-118 с.
 10. УПА: історія нескорених/ відп. ред. й упоряд. В'ятрович В. Центр дослідження національного руху, 3-тє видання. Наш формат. Київ, 2023. 214-255 с.
 11. Хом'як О. «Ведмежа послуга своїй нації»: пропаганда проти створення дивізії Ваффен-СС «Галичина» (травень-червень 1943 року). *Старожитності Лукомор'я.* 2024. №1. С.115–124. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.253> (дата звернення: 20.05.2025)
 12. Шорсткіна О. Антирадянська агітаційно-пропагандистська діяльність УПА в 1943–1944 рр. (за матеріалами колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Випуск 47. Київ, 2017. 254–265 с.

ДОДАТКИ

Додаток №1. Бофон ОУН, без номіналу 1941 рік.

Додаток №2. Бофон ОУН, номіналом у 10 злотих, присвячений «Святу Української Зброї» 1942 рік.

Додаток №3. Бофон УПА, без номіналу 1943 рік.

Додаток №4. Бофон УПА, номіналом у 50, присвячений «Різдву Христовому» 1944 рік.

Додаток №5. Бофон УПА, номіналом у 10, 1944 рік.

Додаток №6. Бофон УПА номіналом у 20 карбованців, 1943 рік.

Додаток №7. Бофон УПА номіналом у 200 карбованців, 1944 рік.

Додаток №8. Бофон ОУН номіналом у 300 карбованців, 1944 рік.

Додаток №9. Бофон УПА номіналом у 100 карбованців, 1945 рік.

Додаток №10. Бофон УПА номіналом у 1000 карбованців, 1945 рік.

Додаток №11. Бофон УПА номіналом у 5, 1945 рік.

Додаток №12. Бофон УПА номіналом у 10, 1945 рік.

Додаток №13. Бофон УПА номіналом у 20, 1945 рік.

Додаток №14. Бофон УПА номіналом у 50, 1945 рік.

Додаток №15. Бофон УПА номіналом у 100, 1945 рік.

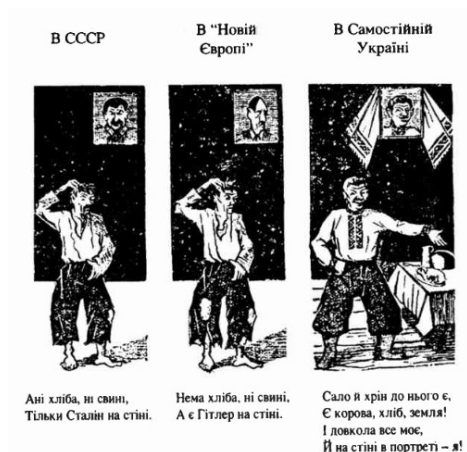

Додаток №16. Бофон УПА номіналом у 500, 1945 рік.

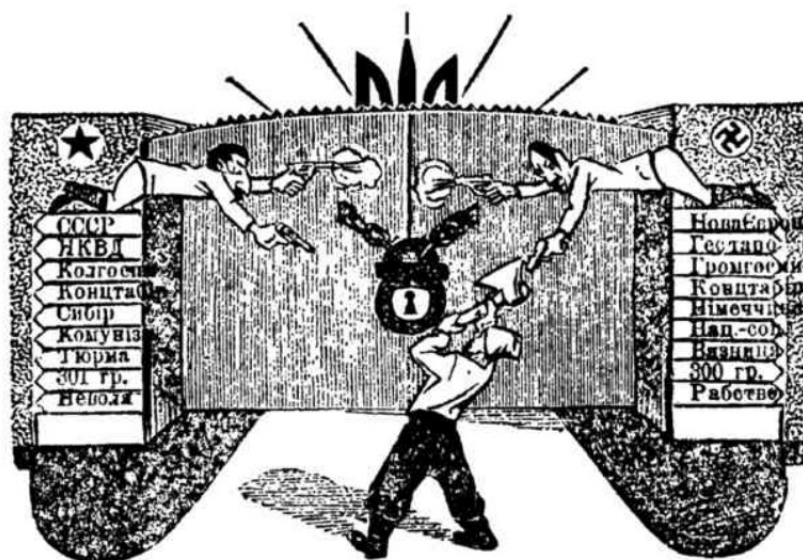
Додаток №17. Пропагандивна листівка УПА «За Українську Самостійну Соборну Державу!» 1944 р.

Додаток №18. Листівка ОУН авторства Ніла Хасевича, 1945 р.

Додаток №19. Ілюстрації з журналу «Український перець», випуск 1, 1943 року

Дядько Іван прорубується до волі

Додаток №20. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 1, 1943 року

Встає його райдужна Батьківщина

Додаток №21. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 1, 1943 року

Додаток №22. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 1, 1943 року

Осінній мотив 1943 року

Батько з сином заподаливо готуються до зустрічі московських "освободітелей".

Село Непоявляйся
Житомирської області.

Додаток №23. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 1, 1943 року

Додаток №24. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 2, 1944 року

Додаток №25. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 3, 1945 року

Додаток №26. Ілюстрація з журналу «Український перець», випуск 3, 1945 року

Іван Климів (Легенда)

Сергій Качинський (Остап)

Додаток №27. Портрети у періодичному виданні УПА «До зброї!» Івана «Легенди» Климів та Сергія «Остапа» Качинського, 1943 рік.

Додаток №28. Повно сторінкова ілюстрація у періодичному виданні УПА «До зброї!», 1943 рік.

Тучак Антін (Гуня)

Корда Дмитро (Кінаш)

Додаток №29. Портрети у періодичному виданні УПА «До зброї!» Тучака «Гуня» Антіна та Корда «Кінаш» Дмитра, 1943 рік.

Додаток №30. Обкладинка часопису «Ідея і чин», випуск 3, 1943 року.

В дні 30 червня 1941-го року волею Українського Народу
було проголошено у Львові Самостійність України.

Додаток №31. Обкладинка часопису «Ідея і чин», випуск 4, 1943 року.

Додаток №32. Геральдичне зображення у кінці часопису «Ідея і чин»